کەشکۆلێن هەلبەستێن کوردی ل مەدرەسەیا قوبەهان (میرگەها بەهدینان)

The Collection of Kurdish Poems in the Madrasa of Qobahan (The Emirate of Bahdinan)

Hersh Kemal REKANİ

Hersh Kemal REKANİ | 0000-0001-9295-5047 | Hersh.k.rekani@gmail.com
University of Duhok

Citation:

Rekani, H. K. (2024). کەشکۆلێن هەلبەستێن کوردی ل مەدرەسەیا قوبەهان (میرگەها بەهدینان). / Keşkolên Helbestên Kurdî li Medreseya Qubehan (Mîrgeha Behdînan). *Nubihar Akademi* 22, 193-223. DOI: 10.55253/2024.nubihar.1586121

Article Type	Research Article
Submission Date	15.11.2024
Acceptance Date	23.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Puxte

میرگەها بەهدینان - ئامێدیێ - کو ئێك ژ ناڤدارترین میرگەهێن کوردی یە یا کو بۆ ماوەیێ نێزیکی 600 سالان حوکمداری کری ، ئێك ژ کارێن گەلەك گرنگ د بیاڤێ خزمەتکرنا ژیانا زانستی و رەوشەنبیری دا ، ئەو ژی پویتەدان و گرنگیدان بوویە ب زمان و ئەدەبیاتا کوردی ، ئەڤ چەندە ژی د بەرکار و بەرهەمێن دەستنڤیسین و کەشکۆلێن زانا و شاگردێن مەدرەسەیێن ئایینی دا بەرچاڤە ، ژ ناڤدارترین مەدرەسەیێن د ڤی بواری دا ل میرگەها بەهدینان ، مەدرەسەیا قوبەهان بوویە ، ئەوا کو پتر ژ 400 سالان (ژ سەدێ 16 ز تا 1961 بەردەوام بووی) شیای خزمەتەکا گەلەك مەزن پێشکێشی جڤاکێ کوردی و نفشێ نوی بکەت ، د ڤێ ڤەکۆلینێ دا رژدی ل سەر وان کەشکۆل و دەستنڤیسێن ئەدەبیاتا کوردی کریە ئەوێن ژلایێ زانا و فەقەیان ڤە ل مەدرەسەیا قوبەهان هاتینە نڤیسین (نەسخ کرن) ، کو ئەڤە دێ بنە ڤەرێژەك بۆ سەرراستکرنا بەرهەمێن وان شاعرێن دیوانێن وان هاتینە چاپکرن و بۆ تویژاندنێ بنە چاڤکانیێن گرنگ ، هەروەسا ئەو ناڤێن نوی و شاعرێن نەنیاس یان کێم نیاس ژی ، بنە پێنگاڤەك کو دویڤچوون و لێگەڕیان و ڤەکۆلین ل سەر بەرهەمێن وان بێنە کرن .

Peyvên Sereke

میرگەها بەهدینان ، مەدرەسەیا قوبەهان ، ئەدەب و زانا و فەقە ، دەستنڤیس و کەشکۆل

Abstract

One of important and bright works in the history of the Kurdish emirates, especially the Emirate of Bahdinan (Amadiyah) are the literary works. The palace of Bahdinan (Amadiyah), which is one of the most famous Kurdish palacesa and ruled for nearly 600 years, did one of the most important works in the field of serving the scientific and intellectual community, and became the center of Kurdish language and literature. Also the works, manuscripts and studies of scholars and students of its madrasahs. In particular, one of the most famous madrasa in this area is the Qobahan School, which has provided a great service to the Kurdish community and the new generation for more than 400 years (from the 16th century until 1961). Studies of Kurdish literature and manuscripts. They have been written by scholars and students in the madrasas, which have been a source for correcting the works of those who published the poems of their judgments and will be important sources for publishing, as well as new names and unknown or less known poems. Also have been a step to conduct researches on their products. The period and the historical stage of this research has been determined between the years 1533-1842.

Keywords

Emirate of Bahdinan, Qobahan school , literature, knowledge and feqe , manuscripts and keshkol.

دەستپێک

دناڤ دیرۆکا میرگەها بەهدینان دا نەخاسمە ل سەدێ (16ز) ژ قوناغێن دەستپێکی یە ژ پێنگاڤێن گرنگ و بالکێش کو پویتە ب دەق و نڤیسینێن ب زمانێ کوردی هاتیە دان ، ئەڤ چەندە ژی چ ژلایێ هندەک میرێن میرگەهێ یان ژی ژلایێ زانا و هەلبەستڤانان ڤە بیت.

ئەگەرێ هەلبژارتنا ڤێ مژارێ ئەوە ، کو هەتا نوکە وەك پێدڤی ئەڤ بابەتە نەهاتیە ڤەکۆلین و دیارکرن ، و بتنێ هندەك ئاماژەدانێن کێم هاتینە دیارکرن ، بەلێ هندی دووڤچوون و لێگەریانێن رژد و بەردەوام بهێنە کرن ، بەرهەم و ڤەرێژێن هەژیتر و نوو دهێنە ڤەدیتن.

سەردەم و قوناغا دیرۆکی یا ئەڤ ڤەکۆلینە بۆ هاتیە تەرخانکرن دناڤبەرا سالێن 1533- 1842 بخۆڤە دگریت کو یا ئێکێ گرێدای دەستپێکا وەرگرتنا دەستهەلاتداریا میرگەهێ یە یا مەزنترین و ناڤدارترین میرێ میرگەها بەهدینان میر سولتان حسێن وەلی ئەوێ گەلەك گرنگی ب ناڤەندێن زانستی و زانا و دەستنڤیسان دای و بەرکار و دەستنڤیسێن گرنگ وەك وەقف پێشکێشی پەرتووکخانەیا مەدرەسەیا قوبەهان کرین ، و مێژوویا دووێ ژی سالا کەفتنا میرگەها بەهدینانە .

ژ پرسگرێك و ئاستەنگێن ڤەکۆلینێ ئەو بوویە ، بەهرا پتریا دەستنڤیسێن مەدرەسەیا قوبەهان و چەندین ناڤەندێن دیتر یێن زانستی (مەدرەسە و مزگەفت) یێن بەهدینان نە ل بەردەستن یان بتنێ ناڤێ دەستنڤیسان هاتینە دیارکرن ، ئانکۆ دانەیێن رەسەن کو ب دروستی مفا ژ مژارێن وان بهێتە دیتن .

ئەڤ ڤەکۆلینە کورتیەکا دیرۆکی یا میرگەها بەهدینان بخوڤە دگریت ، پاشی ب کورتی ئاماژە ب زمانێ کرمانجی ل میرگەها بەهدینان (ئامێدیێ) هاتیە دان ، هەروەسا چەند لایەنەك ژ دیرۆکا مەدرەسەیا قوبەهان هاتینە دیار کرن ، دیسا بەحسکرن و دیارکرنا چەند نموونەیەکان ژ وان کەشکۆل و دەستنڤیسێن ئەدەبی ئەوێن ل مەدرەسەیا ناڤبری هاتینە نڤیسین دگەل دانەناساندنا وان و بەرچاڤکرنا چەند پارچەیان ژ وان دەقێن ئەدەبی (هەلبەست) .

هەژی ئاماژەدانێ یە د ڤەکۆلینێ دا ئەو بەرهەمێن ب کوردی (ئەدەب ، شعر) هاتینە نڤیسین و سەردەمێ وان یێ گرێدای ماوەیێ ڤەکۆلینێ بیت هاتینە دیار کرن ، بتنێ بۆ نموونە مە دەقەك ئانکۆ پارچەیەکا کورت ژێ وەرگرتیە ، چونکی دڤەکۆلینێ دا پتر گرنگی ب دەقێن دەستنڤیس هاتیە دان .

هەروەسا ل دووماهیێ ژی دیارکرنا چەند نموونەیان ژ وان دەستنڤیسێن زانا و فەقە و شاگردەیان ل مەدرەسەیا قوبەهان هاتینە نڤیسین وەك پاشکۆ هاتینە دانان.

1. میرگەها بەهدینان

میرگەها بەهدینان - ئامێدیێ - ئێك ژ گرنگترین و ناڤدارترین میرگەهێن کوردی بوویە ل باشورێ کوردستانێ ، سنوورێن میرگەها بەهدینان دگەل میرگەهێن کوردی یێن دەوروبەر ژلایێ باشوورێ رۆژهەلاتی ڤە رووبارێ زێ یێ مەزن تخوبێ دناڤبەرا میرگەها بەهدینان و سۆران دا بوو، و ژلایێ باکوورێ رۆژهەلاتی ڤە ژی سنوورێ دناڤبەرا میرگەها بەهدینان و میرگەهـ و دەڤەرا شەمدینان دا بوو، ژلایێ باکووری ژی هەڤسنوور بوو دگەل میرگەها هەکاری (جولەمێرگ) و زنجیرا چیایێن ئورەمارێ کو ب چیایێن تیارێ ناڤدارن و ژلایێ رۆژئاڤا و باکوورێ رۆژئاڤاڤە ژی میرگەها بۆتان بوو ، ژلایێ رۆژئاڤا دەڤەرا پێشخابوور (فیشخابوور) و رووبارێ هیزل و چیایێن شەرنەخێ و پاشی رووبارێ دیجلە سنوورێ سرۆشتی یێ دناڤبەرا هەر دوو میرگەهێن کوردی یێن (بەهدینان) و (بۆتان) دا بوو ، (**ئامیدی ، 2000 ، ص. 24**) ، ل دۆر دامەزراندنا ڤێ میرگەهێ ژی گەلەك بۆچوون و ڤەگێران هەنە ، بەلێ یا ژ هەمیان بنەجهتر ئەوە کو ڤەدگەریتەڤە بۆ سەدێ (13ز) ، هەژی یە بێژین دژێدەرێن سەردەمێن ئیسلامی دا دەڤەر دگەل (بلاد هکار، جبال هکار، اقلیم الجزیرة ، جبال الاکراد) دهاتە نیاسین، میر"عەلائەددین ئەبولحەسن عەلی هەکاری" ئێکەم میرێ (هەکاری یا باشوور ئانکۆ بەهدینان / ئامێدیێ) یە کو ناڤێ وی دژێدەران دا هاتی پشتی کەفتنا پایتەختا وێ (ئامێدیێ) ل سەر دەستێ "عیمادەددین زەنگی" ل (537 مش/1142ز)، ئەو ژی کو مێژوونڤیسێ مەملووکی (ابن عبدالظاهر) گوتیە : "میر عەلائەددین ئەبولحەسەن عەلی هەکاری" ل هەیڤا (رەبیعول ئەووەل 691مش/ 1292ز) کەسەك بناڤێ شێخ عەبدولحەمید هنارتبوو ل دەف نائیبێ سولتانێ مەملووکی"مەلك ئەلئەشرەف خەلیل" (1267-1293ز) ل باژێرێ دیمەشقێ ، (**ابن عبدالظاهر ، مخطوطة ، ص. 92-98**) ، ئەڤ میرگەهە هەتا سالا 1842 بەردەوام بوویە تا کو ل سالا ناڤبری ژلایێ

دەولەتا عوسمانی ڤە هاتیە ژناڤبرن و ئیسماعیل پاشایێ دووێ (1836-1842ز) [1] ب دووماهیك میرێ میرگەهێ دهێتە نیاسین.

2. زمانێ کوردی (کرمانجی) ل میرگەها بەهدینان

ئێك ژ کارێن گرنگ و بالکێش دناڤ میرگەهێن کوردی دا ، پووتەدان و گرنگیدانە ب زمانێ خۆ یێ ڕەسەن ئانكۆ ب زمانێ کوردی ، نەخاسمە دەمێ دناڤ نڤیسین و ژێدەرو ڤەگێڕانێن دیرۆکی دا ئاماژە پێهاتیە دان ، و دەستنڤیس و بەرکارێن زانا و میر و هۆزانڤانێن کورد گرۆڤەیێن ڕاستیا ڤێ چەندێ نە ، نەمازە کو میرگەها بەهدینان هەڤسۆیا دوو میرگەهێن گرنگێن کوردی بوویە یێن کو شاعرێن ناڤدار و مەزن و پێشەنگ دناڤ دا پەیدا بووینە بۆ نموونە : ل جزیرا بۆتان وەك : مەلایێ جزیری (1568-1640) ، ڕەمەزانێ جزیری [2] ، ل میرگەها هەکاری (جولەمێرگێ) میر و هۆزانڤان عیمادەددین هەکاری (صەبووری) (1634-1639) ، ئەحمەدێ خانی (1650-1709) ، مەلایێ باتەیی (سەدێ 18ز) ، پەرتۆ بەگێ هەکاری (1756-1825) ...هتد ، و بەرهەمێن وان یێن ئەدەبی ب زمانێ کوردی ڕەنگڤەدانا خۆ ل

[1] ناڤێ وی (ئیسماعیل پاشا کوڕێ محەممەدتەییار پاشا کوڕێ ئیسماعیل پاشایێ ئێکێ کوڕێ بەهرام پاشا کوڕێ زوبێر خان پاشا کوڕێ سەعید خان کوڕێ یووسف خان کوڕێ سەعیدخان بەگ کوڕێ سەیدخان (سیدی خان) کوڕێ قوباد بەگ کوڕێ سولتان حسێن (وەلی) کوڕێ حەسەن بەگ) بوو ، ئیسماعیل بەگ (پاشا) دناڤبەرا سالێن 1822 _1832ز میرێ کەلا ئاکرێ بوو ، پشتی ل دووماهیا سالا (1836ز)ێ ئێدی میر"محەممەد ڕەواندوزی" شیانێن بەرگریێ نەمایی و خۆ ڕادەستی والیێ سیواس (ڕەشید پاشا)ی کری و بریە دارسەعادەت (ئیستانبول)ێ، هەروەکی دڕاپورتەکا والیێ مووسل یێ نوی "محەممەد پاشا" دا یا (25شەعبان 1252مش _4 /12/ 1836ز) دیاردبیت : پشتی ژ ناڤبرنا میرێ ڕەواندوزی ژلایێ ڕەشید پاشا و والیێ بەغدا ڤە، ئەرکێ ستاندنا کەلا ئامێدیێ هێلایە خەما خۆ ، و "ڕەسوول بەگ" برایێ میر محەممەد ڕەواندوزی خۆ د کەلا ئامێدیێ دا موکوم کریە و پشتی بیست ڕۆژێن دۆرپێچکرنێ خۆ دایە دەست، و پشتی ستاندنا کەلا ئامێدیێ ، حوکمێ دەڤەرا ئامێدیێ دایە "ئیسماعیل پاشا"ی و خۆ ژی کریە والیێ مووسل. ئانکۆ ل سالا 1836ێ ئیسماعیل پاشا بوویە میرێ میرگەها بەهدینان ، ئیسماعیل پاشا پشتی کەفتنا میرگەهێ ژی چەندین دەستبکاربوون وەرگرتبوون بۆ نموونە : ل سەردەمێ والیێ بەغدا "نامق پاشا" (1268_1269مش / 1851_1852ز) بۆ ماوەیەکێ ببوو والیێ شەهرەزۆر و پاشی ڤەگەڕیابوو بەغدا ، ل سالا 1280مش / 1863ز بۆ ماوێ سالەکێ ببوو قائیمقامێ باژێرێ (بەصرا) ، ل سالا (1286_1287مش /1869_ 1870ز) ببوو موتەصەرفێ (کەربەلا) ، ل رۆژا سێ شەمبی ڕێکەفتی 23 شەووالا 1289مشەختی کو دبیتە 23 کانوونا ئێکێ 1872زایینی دهژمارە (309) یا رۆژنامەیا "زوراء" دا دەنگو باسێ مرنا میرێ میرگەها بەهدینان (ئامێدیێ) د لاپەڕێ دەستپێکێ دا بەلاڤکریە و تێدا هاتیە : " ئیسماعیل پاشا میرێ میران یێ ژ بەگێن ئامێدیێ توشی نەخۆشیەکێ بوویە و پشتی نەشیای ژێ قورتال و خلاس ببیت ژ ڤێ ژیانێ دەرکەفتی یە(مریە) خودێ بکەتە دناڤ دەریا گونەه ژێبرنێ دا "، کو ئەڤە دبیتە مێژوویا مرنا دووماهیك میرێ میرگەها بەهدینان " ئیسماعیل پاشایێ دووێ " ئانکۆ سیە سالان پشتی کەفتنا میرگەهێ کو ل سالا 1842ز هاتبوو هەلوەشاندن، هەژی یە بێژین ل گۆڕستانا شێخ عەبدولقادرێ گەیلانی ل بەغدا هاتیە ڤەشارتن. بنێرە : هێرش کەمال ڕێکانی ، عەشیرەتێن بەهدینان 1514_1919 (ڤەکۆلینەکا دیرۆکی _ بەڵگەنامەیی)، سەنتەرێ بێشکچی بۆ ڤەکۆلینێن مرۆڤایەتی _ زانکۆیا دهۆك ، (دهۆك : 2019) ، ل 619_667 ؛ سینان هاکان ، کورد و بەرخودانەکانی لەبەڵگەنامەکانی ئەرشیفی عوسمانیدا 1817_1867، و : بەکر شوانی، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، (هەولێر: 2012)، ل 94 ؛ محفوظ العباسي ، إمارە بهدينان العباسية ، مطبعة الجمهورية _ الموصل، (الموصل : 1969)، ص113 ؛ ل سالا (1248مش/ 1832ز) ل دەمێ هێرشا میرێ سۆران (محەممەد پاشا رەواندۆزی / میرێ کۆرە) بۆ سەر ئاکرێ و داگیرکری ، ل سالا (1833ز) برایێ میرێ سۆران (سەلیم بەگ/ پاشا) ببوو میرێ ئاکرێ. بنێرە : جيمس بيلي فريزر ، رحلة فريزر الى بغداد سنة 1834، ت : جعفر الخياط، الدار العربية للموسوعات ، (بيروت _ لبنان : 1427هـ_2006م)، ص 24 ؛ هێرش کەمال ڕێکانی ، دەنگو باسێ مرنا میرێ میرگەها بەهدینان "ئیسماعیل پاشایێ دووێ" د رۆژنامەیا "زوراء" دا ، گۆڤارا سەنتەرێ بێشکچی ، ژمارە (2) ، نیسان 2019 ، ل 85.

[2] د دەستنڤیسان دا ناڤێ وی ب (رەمەزان ئاغا) ژی هاتیە ، قەفتەك ژ هەلبەستێن وی دناڤ پەرتووکەکێ دا ژلایێ نڤیسەر (ئیسماعیل بادی) هاتیە چاپکرن . بنێرە : ئیسماعیل بادی ، ڕەمەزانێ جزیری د دویڤچوون و توێژاندنەکا دیتر دا قەفتەك ژ هەلبەستێن وی ، پەرتووکخانەیا جزیری ، (دهۆك : 2011) .

سەر میرگەها بەهدینان ژی هەبوویە کو بەرهەمێن وان بهێنە نەسخ کرن و دناڤ کەشکۆلێن وان دا بهێنە قەید کرن ، د ڤێ چەندێ دا ژی دیوانا مەلایێ جزیری سەرپشك بوویە .

هەژی یە بێژین دناڤ میرگەها بەهدینان ژی دا چەندین میرێن میرگەهێ هۆزانڤان ژی بووینە ، بۆ نموونە : قوباد بەگێ [3] کورێ سولتان حسێن وەلی (1573-1585) [4] ، محەممەدتەییار پاشا کورێ ئیسماعیل پاشایێ ئێکێ ، ئیسماعیل پاشایێ دووێ کورێ محەممەدتەییار پاشا .

ل دۆر زمانێ کوردی ل بەهدینان میر و دیرۆکنڤیسێ کورد شەرەف خانی بەدلیسی د پەرتووکا خۆ شەرەفنامەیێ دا ئەوا ل سالا 1005 مش (1597ز) نڤیسی ، دەربارەی زمانێ ل میرگەها بەهدینان دهێتە بکارئینان و خەلك پێ دئاخڤن دبێژیت : زمانێ خەلکێ ئامێدیێ (بەهدینان) ب کوردی و تازی (عەرەبی) تێکەلە ، (**بەدلیسی ، 1005 مش ، ورقە : 38**) ، ئانکۆ ب کورمانجی دئاخڤن و ژبەر ئایینێ پیرۆزێ ئیسلامێ پەیڤ و بکارئینانێن عەرەبی ژی هەنە.

گەرۆکێ عوسمانی ئەولیا چەلەبی (1611-1682) ل سالا 1656 دەمێ سەرەدانا خۆ دا بۆ ئامێدیێ دکەت بەحسێ دەڤۆکا بەهدینان دکەت و دبێژیت : کوردان هژمارەکا زار و دەڤۆکان یێن هەین و پێ دئاخڤن ، بەلێ خەلکێ ئامێدیێ ب دەڤۆکەکا زەلال و نازك و ڕەهوان دئاخڤن و ئەڤ مللەتە ب (بەهدینان) بەرنیاسن ، (**چەلەبی ، دەستنڤیس ، ص 380**).

هەژی گوتنێ یە ل میرگەها بەهدینان گرنگی ب دەقێن نڤیسکی دایە و ئەڤە ژی پێنگاڤەکا رژد بوویە بۆ پاراستن و تۆمارکرنا بەڵگەهکرنا دەقێن کوردی د بوارێن جودا جودا دا ، ئەڤجا چ بەرهەم و بەرکار بیت ، یان وەرگێران یان ژی نەسخکرنا بەرهەمێن کەسایەتیێن ل بەری خۆ.

د ڤێ ڤەکۆلینێ دا دێ تیرۆژکێ ئێخینە ل سەر چەندین میر و زانا و شاعرێن بەهدینان یێن بەرهەمێن ب کوردی نڤیسین ، ئەڤجا چ بەرهەم یێ وان بخو بیت ، یان ئەو ب کارێ نەسخ کرنێ ڕابن.

---

[3] قوباد بەگ کورێ سولتان حسێن وەلی (1533_1573ز) یە ، ژبلی حوکمداریا میرگەها بەهدینان (1573_1584ز) ، د بیاڤێ ئەدەبی دا ژی دەستێ هەلبەستڤەهاندنێ ژی هەبوویە ، هەتا نوکە هژمارەکا هەلبەستێن وی ب زمانێ فارسی و هەلبەستەکا ب کوردی پەیدابووینە ، هەروەکی د مالکا دەستپێکێ دا ژ هەلبەستا ب کوردی دبێژیت :

د وەنە سووئالەك ژ مە کر قەند کەلامێ
شیرینە مە هێژ حەلقە ب وێ توحفە پەیامێ

و ل دووماهیێ ژی دبێژیت :

دێ خەسف بە بن سەبعەیێ سەییارە حیجابی
ساقی کو د مەجلیس ژ مە ڕا پلتە خەرامێ. (کەشکۆل ، 1143 مش).

[4] سولتان حسێن وەلی : ئێك ژ ناڤدارترین میرێن میرگەها بەهدینان کو سەردەمێ وی ب سەردەمێ زێرین دهێتە ناڤکرن ئەو ژی سولتان حسێن بەگ (حسێن وەلی) یە ، بۆ ماوەیێ چل سالان (1533_1573ز) حوکمداری ل میرگەها بەهدینان کریە ، باشترین دانەناساندنا نیشانێن کەسایەتیا وی ئەوی ژی پەسنا دیرۆکنڤیسێ کوردێ مەزن (شەرەفخانی بدلیسی 1543_1601/1602ز)ی یە کو ناڤهاتی یێ هەڤسەردەمێ وی بوویە، دپەرتووکا خۆ (شەرەفنامە)یێ دا ئەوا ل سالا 1597ز نڤیسی ب ڤی رەنگی پەسن و بەحسێ سولتان حسێن وەلی کریە دبێژیت : (مرۆڤەکێ دیندار و موتەقی و عولەما و صولەحا پەروەر و رەعیە دۆست ، مەزن و بچوکێد وەلاتی ژ وی رازی و شاکرو لەشکەرێ ب عەدل و دادبوویی و ب وەجهەکێ ئەحسەن و صدق و صەداقەت و خەدەمات ئمور حەزرەت پادشاهی سەعی و جهد تەمام دکرین ب واسطا صدق و صەداقەت خزمەت ل نك خوندکاری مومتاز و بەینەل ئەقران ، سەرفەرازبوویی ، حەتا جملەئ ئومەرائید کوردستانێ با وی مراجعەت دکرین ، ژ خەبەرا وی بدەرڤە حەرەکەت نەدکرین ، هەر چی خصوصا کو ژ بووی ئەکرادان وەیاخود مادەیەکی دنێ مەمالك عوسمانیە وەکو ئەوی ئڤادا حضورا حەزرەت خوندکاری بکرا رەد نەدبوو....) ، (بەدلیسی ، 2007 ، ل 171) ، ناڤهاتی گەلەك گرنگی ب زانا و زانینێ دایە و گەلەك پەرتووك وەك وەقف پێشکێشی مەدرەسەیا قوبەهان کرینە کو ب ئاڤاکەرێ وێ دهێتە نیاسین و مەدرەسەیا ناڤبری ژلایێ وی ڤە هاتبوو نووژەنکرن و بەرفرەهکرن و سەخبێرکرن ، لەوڕا مەدرەسە دچەندین دەستنڤیسان دا بناڤێ (السلطانية) و (الحسينية) هاتیە ناڤکرن بۆ نموونە د ئێك ژ کەڤنترین دەستنڤیسێن ل ڤێ مەدرەسەیێ هاتیە نڤیسین : " وقع الفراغ من التسويد يوم الاثنين من الشهر شوال في مدرسة السلطانية المنشاة في قرية قبَهان المتصقة بزيارة محمد الباقر زاده الله شرفاً سنة 948 هـ (1542م) " ، (البختي ، مخطوط : 948هـ ، ص 64)، دانەیەکا ڤێ دەستنڤیسێ ل دەف نڤیسەرێ ڤێ ڤەکۆلینێ پاراستی یە . بۆ زێدەتر و ب بەرفرەهی بنێرە : هێرش کەمال یاسین رێکانی ، میرگەها بەهدینان ل سەردەمێ میر (سولتان حسێن وەلی) 1533_1573 (ڤەکۆلینەکا دیرۆکی بەڵگەنامەیی) ، نامەیا ماستەرێ یا نەبەلاڤکری ، زانکۆیا دهۆك _ پشکا مێژوو ، (2023) .

3. مەدرەسەیا قوبەهان

ئــەڤ مەدرەســەیە دكەڤیتە بــاكورێ رۆژئاڤــا كەلا ئامێــدیێ ل نهــالا دبێژنــێ (شــەقلفاتێ) ل رووبــارێ ئامێــدیێ كــو گونــدێ (رووبــاری) ژی گونــدەكێ كەڤــنە و نــاڤێ وێ ددەستنڤیســەكا (874مــش/ 1469ز) هاتیە،(د.تارق پاشا ئامێدی) ئێك ژ وان نڤیسەرانە یێن ل دۆر قوبەهان نڤیسی دبابەتێ خۆ دا دیار دكەت كو خواندنگەها قوبەهان ل سالا (1334ز) ژلایێ دامەزرێنەرێ میرگەها ئامێدیێ (بەهدینان) میر(بهائەددین) هاتیە ئاڤاكرن ، (**العمادي ، 2006 ، ص. 73**)، بەلێ چ بەلگەیێن ڤەبڕ و بنەجهـ و ئێكلاكەر بۆ ڤێ چەندێ نینن ، بەلێ دەمێ دیرۆكڤانێ كوردێ مەزن شەرەفخانی بەدلیسی (1543-1601/1602ز) د شەرەفنامەیێ دا كو ل سالا (1597ز) هاتیە نڤیسین، دەمێ بەحسێ میرگەهان دكەت، ئاماژە دكەت كو میرگەها بەهدینان ژ میر (بهائەددین) هاتیە و رەڤیشتا وی بەری نێزیكی 400 سالان حوكمداری ل ئامێدیێ كریە و هەكە ئەم مێژوویا نڤیسینا شەرەفنامەیێ و 400 سالان هەڤبەر بكەین نابیتە مێژوویا ناڤهاتی دیاركری ، بەلكو دشێین بێژین ل سەدێ سێزدێ دا میرگەهـ دروست بوویە ئانكو مە سالا دەستنیشانكری نینە ، دیسان بەهرا پتریا جاران دەمێ كەسەك جهەكێ ئانكو ناڤەندەكێ زانستی یان ئایینی ئاڤا بكەت گومان تێدا نینە دێ ناڤێ وی كەسی هێتەدانان ، خواندنگەها قوبەهان ژی ب میر(بهائەددین) نەهاتیە ناڤكرن.

هەژی یە بێژین ل دوو ژێدەرێن ڕەسەن و هژمارەكا دەستنڤیسان بەهرا پتر دووپاتیێ ل سەر وێ چەندێ دكەن كو ئەڤ مەدرەسەیا دیرۆكی ل سەردەمێ (سولتان حسێن وەلی 1533-1573ز) هاتیە ئاڤاكرن (نووژەنكرن و بەرفرەهكرن) ، ئەڤ چەندە ژی بۆ چەند خالان ڤەدگەڕیت :

خالا ئێكێ : دهندەك دەستنڤیسێن پەرتووكخانەیا موفتیێت ئاكرێ دا دوو ژ كەڤنترین دەستنڤیسان هەنە ئێك یا سالا (874 مش) یە كو دبیتە(1469ز) ل گوندێ رووباری هاتیە نڤیسین كو هەر نێزیكی مەدرەسەیا قوبەهانە و یا دووێ یا (876 مشەختی) دبیتە (1471 زایینی) ناڤێ زانایەكێ ئامێدی تێدا هاتیە بناڤێ (محەممەد كوڕێ عومەر شیفكی یێ ئامێدی).(**العمادي ، 876 هـ ، المخطوطة**) ، (**ڕێكانی ، 2020 ، ل. 43-44**)، ئەڤ بەڵگەنامە گەلەك نێزیكی مێژوویا سولتان حەسەن (1465-1533ز)ە كو دبیتە بابێ (سولتان حسێن وەلی) ، د هەر دوو بەڵگەنامەیا دا نە ناڤێ مەدرەسەیێ و نە ناڤێ سولتان حەسەن نەهاتیە كو وی ئاڤاكربیت، ل دووڤ ئەڤان ژێدەران هەتا دووماهیا سەدێ پازدێ ژی چ بەڵگە ل سەر ئاڤاكرنا مەدرەسەیا (قوبەهان) ددەستێ مە دا نینن، ئانكو پشتی هاتنا (سولتان حسێن وەلی) ئەوێ سەردەمێ وی ب سەردەمێ زێرین دهێتە ناڤكرن ژبەر كو گەلەك گرنگی ب ئاڤاكرنا خواندنگەهـ و مزگەفت و پر و كەلها دایە و د شەرەفنامەیێ ژی دا گەلەك پەسنا وی هاتیەكرن كو مرۆڤەكێ زانا و دیندار و تێگەهشتی یە و ئەڤە ئاماژەكە كو گرنگی ب مەدرەسەیێن ئایینی دایە.

خالا دووێ : یا كو مە پتر نێزیكی پشتراستیێ بكەت ، پتریا دەستنڤیس و وەقفێن خواندنگەها قوبەهان مووهرا (سولتان حسێن وەلی) ل سەر هەیە و ژلایێ ویڤە هاتینە وەقف كرن.

خالا سێیێ : د چەندین دەستنڤیسان دا ناڤێ مەدرەسەیا قوبەهان بـ(الحسينية) هاتیە.(**الكتاني ، 2009 ، ص. 364**) ، ئەڤە ژی هەر مەبەست ب ناڤێ سولتان حسێن وەلی یە ، دیسا دهندەك دەستنڤیسان دا بناڤێ (السلطانية) ژی هاتیە دیاركرن.(**الكتاني ، 2009 ، ص. 380**)، ئەو ژی هەر ژبەر ناڤێ وی هاتیە (سولتان حسێن) و د دیرۆكا بەهدینان دا پەیڤا (سولتان) بۆ سولتان حسێن وەلی هاتیە ، ئانكو پەیڤا سولتان دگەل ناڤێ وی هاتیە و پارچەكە ژ ناڤێ وی بخو ژی و هەر ژ پێكهاتا ناڤێ وی یە نەكو ناسناڤێ دەستهەلاتداریێ یە .

3. 1. ناڤكرنا مەدرەسەیێ ب (قوبەهان)

هــەروەك ددەستنڤیســەكێ دا ئــەوا مێژوویــا وێ ڤەدگــەڕیت بــۆ ســالا (948مــش/ 1542ز) ، نــاڤێ مەدرەســەیێ ب (مەدرەســەیا ســولتانیە) هــاتیە .(**البختي ، 948 هـ ، المخطوطة ، ص. 64**) ، ئەڤە ژ كەڤنترین و نێزیكترین دەستنڤیسە بۆ سەردەمێ سولتان حسێن وەلی ، ئەڤە ژی گرۆڤەیە بۆ وان ئاماژەدانێن شەرەفنامەیێ دیاركری كو (سولتان حسێن) وەسا یێ ب ناڤدار بوو هەمی میرێن كوردان بۆچوونێن وی وەرگرتن، دیسا دێ بۆ ئێكلاكرنا مێژوویا ئاڤاكرنا وێ دێ مینیت هەتا بەڵگەیەكا ڤەبڕ و بنەجهـ و سەرراستكری دیاردبیت.

ل دووڤ ئێك ژ كەڤنترین دەستنڤیسێن زانایەكێ ڤێ خواندنگەهێ (محەممەد كوڕێ مەحموود بەرواری / بۆختی - بۆتانی) كو ل رۆژا دوو شەمبی ل هەیڤا شەوالێ 948مش/1542ز ل (مەدرەسەیا سولتانیە) ل گوندێ قوبەهان نڤیسی یە ، و ئەڤە ئاماژەدانەكا گرنگە كو ئەو جهێ خواندنگەها قوبەهان لێ هاتیە ئاڤاكرن

و ناڤکرنا وێ ژ ناڤێ وی گوندی هاتیه وەرگرتن ." **وقع الفراغ من التسويد يوم الاثنين من الشهر شوال في مدرسة السلطانية المنشأة في قرية قبَهان المتصقة بزيارة محمد الباقر زاده الله شرفاً سنة 948" ، (البختي ، المخطوطة ، ص 64)** ، ئەڤە بەلگەیە کو میر سولتان حسێن وەلی ئاڤاکەر و نووژەنکەرێ مەدرەسەیا قوبەهان بوویه ، لەوڕا ناڤکرنا مەدرەسەیێ ژی ل دەستپێکێ هەر بناڤێ وی هاتیه نیاسین ، و پاشی ناڤکرنا ب قوبەهان کو هەر ژ ناڤێ وی گوندی هاتیه وەرگرتن یا مەدرەسە لێ هاتیه ئاڤاکرن.

3. 2. ژ ناڤدارترین زانایێن مەدرەسەیا قوبەهان (سەدێ 16ز - 1961)

هەژی یە بێژین کو گەلەك زانایێن مەزن و بەرکەفتی و تێر زانین ل سەر ئاستا کوردستانێ و عیراقێ ل ڤێ مەدرەسەیێ شاگردە بووینە و پاشی بووینە سەیدا و زانایێن مەزن و پێشکەفتی و ناڤێن دیار و پڕ بەرکار و بەرهەمێن هەژی ، پتریا نڤیسەر و میر و زانا و هۆزانڤان و تێگەهشتی شاگردێن ڤێ مەدرەسەیێ بووینە یان ل سەردەستێ وان پێگەهشتینە و ل بەر دەستێ وان زانا و مامۆستایان هاتینە پەروەردەکرن و باوەرنامەیا زانایێ وەرگرتیە و ڤەرێژا هەموویان بۆ قوبەهان ڤەدگەریت ، قوبەهان بوویە رووگەهەکا مەزن یا سەرەکی و هەر چار پارچێن کوردستانێ کومکرینە، (مەلا مەحموودێ بهوسی/ مزووری ژووری) ل سالا (1689ز) چوویە بەردلوڤانیا خودێ کو سەیدایی ل چەندین مەدرەسەیا کریە و ئێکە ژ سەرکێشێن زانایێن مەدرەسەیا (قوبەهان) و زانایێن دووڤ دا هاتینە هەموو ڤەرێژا زانین و نیشادانا ئەڤی زانایێ مەزن، وەك زانا و هۆزانڤان (مەلا خەلیلێ سێرتی 1750- 1843ز) خەلکێ سێرتێ یە ل کوردستانا باکور، دەستنڤیسەکا ڤی زانایی هەیە کو مێژوویا وێ بۆ سالا(1192 مشەختی) کو دبیتە (1778 زایینی) ل قوبەهان نڤیسی یە، و هەمان سال زانایەکێ دی هەیە بناڤێ (مەلا عەبدوللاهێ رێکانی یێ مامیسی: مرن 1795ز) کو ل دووماهیێن سالێن سەدێ هەژدێ مفتیێ زاخۆ بوو، چەندین دەستنڤیس ب زمانێن (عەرەبی، فارسی، تورکی) هەنە ل قوبەهان نڤیسینە دگەل هندەك پارچە و پەیڤێن کوردی، **(ڕێکانی ، 2018 ، ل. 66-67)** ، و زانایێ مەزن (مەلا یەحیایێ مزووری : مرن 1839ز) کو ب مەزنترین زانایێن بەهدینان دهێتە هەژمارتن و ب مفتیێ ل سەر ئاستا عیراقی بوویە ئەڤە هەموو ژ ڤەرێژا سەیدایێن (قوبەهان) بووینە ل بەردەستێ مەلا مەحموودێ بەهدینی باوەرنامە وەرگرتینە ئەوێ ل سالا 1787ز چوویە بەردلۆڤانیا خودێ ، **(ڕێکانی ، 2020 ، ل. 81).**

دیسا زانایەك دی هەیە (مەلا رەسوولێ سوورچی) کو دەستنڤیسەکا وی هەیە، ل سالا 1667ز ل کوردستانا رۆژهەلات ل بازێرێ سەقز نڤیسی یە کو وی دەمی ل سەقز مامۆستا بوویە ، **(مفتی ، 2013 ، ل. 130-136)**، ژێدەر ئاماژە ب وێ چەندێ دکەن کو میرەکێ ئامێدیێ ژبەر زانینا وی داخاز کریە بهێتە ئامێدیێ و بوویە رێڤەبەر و مفتیێ خواندنگەها (قوبەهان)، ئانکو ڤێ خواندنگەهێ هەمی پارچەیێن کوردستانێ بخوڤە گرێدایە.

هەروەسا ل (قوبەهان) بزاڤا وەرگێرانێ ژی هاتیەکرن و پێشتر مە ئاماژە ب دەستنڤیسینەکێ دا کو ل سالا (1192مشەختی) بەرامبەر (1778 زایینی) هاتیە نڤیسین، رۆژنامە (الجدید) ئێك ژ دەستنڤیسینانە کو گرێدایە ب فەلەکناسیێ ڤە، زانا (عەللامەیێ کوڕێ مەحموودێ بهوسی) ب زمانێ تورکی نڤیسیە و دووڤ دا هاتیە وەرگێران بۆ زمانێ فارسی و مەلا(عەبدوللاهێ ڕێکانی/ مامیسی) ژ فارسی نەسخ کریە، گەلەك ئاماژە هەنە کو گرنگی ب هوزان و ئەدەبیاتا کوردی ژی هاتیەدان ، دیسا فەرهەنگۆکەکا بچووك هاتیە نڤیسین پەیڤێن کوردی، عەرەبی، تورکی و فارسی تێدانە ئەڤە ژی پتر جهێ ڤەکولینێ و سەر راوەستاندنێ یە.**(ڕێکانی ، 2020 ، ل. 57-58).**

3.3. قوبەهان د سیاحەتنامە یا ئەولیا چەلەبی دا

گەڕۆکێ عوسمانی ئەولیا چەلەبی (1611-1684ز) ئەوێ ل سالا 1656ز سەرەدانا ئامێدیێ کری سەبارەت ڤێ مەدرەسەیێ دبێژیت : " ئەڤ مەدرەسەیە دکەڤیتە دبن کەلێ دا، دناڤ باغ و بووستانان دا، هند مەزنە خۆ دێ بێژی کەلایە، ل سەر بانێ وێ شازدە قوببەیێن (گومبەدێن) موکوم هەنە، ژ (60) حوجرەیان (ژووران) پێکدهێت، و دناڤ حەوشا وێدا برکەکا ئاڤێ و جووبار و نافورێن ئاڤێ هەنە، و ل هەردوو رەخێن جادەیا وێ گول هاتینە چاندن. ل زڤستان و هاڤینان دناڤبەرا 300- 400 شاگردان تێدا دخوینن، و هەمی جورێن زانست و هونەران تێدا دهێنە خواندن، هەر ژ زانستێ ئەرستووی هەتا زانستێ سرۆشتی**!**

هژمارەکا مەزن ژ باغ و بووستان و دوکان و ئاشەکێ ئاڤێ ب رەخڤە هاتیە ئاڤاکرن و داهاتێ وان وەقفا مەدرەسێ یە، ئەڤە ژبلی داهاتێ دێر و کەنیسە و کنیشتا و جزیا 50 گوندێن فلەیان ، سەیدایێ مەزنێ وێ (رێڤەبەرێ وێ) شێخولئیسلامێ (موفتیێ) میرگەهێ یە ، ل مێهڤانخانەیا وێ رۆژانە دوودانێن خوارنێ دهێنە دانان. و چونکە ئەڤ مەدرەسەیە ب رەخ پرا (قوبەهان) هاتیە ئاڤاکرن لەوما ب ناڤێ (مەدرەسەیا قوبەهان) دهێتە نیاسین، بەلێ ئاڤاکەرێ وێ (سولتان حسێن)ە، لێ پتریا کوردان دبێژنێ (مەدرەسەیا قوبا). ب کورتی دبێژم ئەز یازدە سالان ل وەلاتێ کوردستانێ گەریایمە بەلێ من چ خواندنگەهێن وەکی ڤێ نەدیتینە. (ÇELEBİ , **2000** ,p. 305-306). **(گولی ، 2016 ، ل. 40)** .

4. ئەدەبیاتا کرمانجی د چەند کەشکۆل و دەستنڤیسێن مەدرەسەیا قوبەهان دا

ئێك ژ پێنگاڤ و کارێن گرنگێن هژمارەکا ژ زانایێن کورد ل دەڤەرا بەهدینان ، پووتەدان ب نڤیسین (نەسخکرن) و ڤەژاندنا بەرهەمێن ئەدەبی یێن کوردی دایە ، نەخاسمە هندەك ژ وان بخو ژی ژبلی نەسخکرنا شعرێن کلاسیکێن کورد ئەو ژی ژ شاعرێن پایەبلند بوینە ، زانایێن کورد ژبلی گرنگیدان ب زانستێن شەرعی و دەستنڤیسێن زانستێن جودا جودا ، گرنگی ب ئەدەبێ کوردی ژی دایە ، ئەڤجا چ ب نەسخکرنا دیوانێن کلاسیکێن کورد یان چەند پارچە شعرێن وان ، هندەك ژ وان زانایان بخو ژی شاعرێن دەستهەل و پایەبلند بوینە ، ل ڤێرێ دێ بۆ نموونە ئاماژە دەینە چەند زانا و دەستنڤیسێن وان د بوارێ بابەتێن ئەدەبیاتا کوردی دا ، ب تایبەت ئەوێن ل مەدرەسەیا قوبەهان هاتینە نڤیسین .

4. 1. کەشکۆلا مەلا خەلیلێ سێرتی ([5]) ل مەدرەسەیا قوبەهان

ئێك ژ وان شاگردێن ل مەدرەسەیا قوبەهان خواندی و پاشی بوویە ئێك ژ زانایێن مەزن و ناڤدار و بەرکەفتی ، ئەو ژی زانا و هوزانڤان مەلا خەلیلێ سێرتی یە ، کو ناڤبری ل سالا 1192 مشەختی (1778 ز) ل مەدرەسەیا قوبەهان ئێك ژ شاگردێن زانایێ ناڤداری بەهدینان مەلا مەحموودێ بەهدینی (مرن : 1787) بوو ، ژ بەرهەمێن گرنگ یێن مەلا خەلیلی کو ل ڤێ مەدرەسەیێ نڤیسین ، ئەو ژی کەشکۆلەکا بەها گران و بژارەیە کو بەرکارەکێ گرنگە بۆ ئەدەبیاتا کورمانجی .

هەژی گوتنێ یە هەروەکی ژ جورێ نڤیسینێ و ناڤێن ل سەر دەستنڤیسینێ دهێتە زانین کو ژبلی مەلا خەلیلی ، زانایەکێ دیتر ژی یێ دەڤەرا بەهدینان نڤیسین ل سەر هەنە ، ئەو ژی سەیید عەبدوللاهێ گەلیرمانی یە **" نمقه الحقير الفقير عبدالله بن سيد حسن الگلي رماني از براي آستان عزيز ....الدعاء و القبول من الملك الجليل ... ".**

پێکهاتەیا کەشکولێ :

هەژی یە بێژین کو د ڤێ کەشکۆلێ دا ، زێدەباری (22) شعرێن مەلا خەلیلی کو (4) ب کوردی و (18) ب عەرەبینە ، هەلبەستێن چەندین شاعرێن کلاسیکێن کورد یێن ناڤدار و نەنیاس ژی بخوڤە دگریت وەك : (مەلایێ جزیری ، ئەحمەدێ خانی ، حاجی ، میرۆ ، شێخ عەلیێ فسکەنی ، لاغر ، مەلا شەمس) .
ژبلی هەلبەستێن ب کورمانجی ، هەلبەستێن چەندین شاعرێن فارس و تورك ژی تێدا هەنە وەك : (حافظ شیرازی ، جامی ، سەلامی ، وەحشی ، باقی ، موعینی ، شیفای ، زەکی هەمەدانی ، عورفی ، خاقانی ...هتد) .

---

[5] ڤەکۆلەر تەحسین ئیبراهیم دۆسکی گوتارەك ل سەر ڤێ کەشکۆلێ د گوڤارا دیرۆك دا بەلاڤکربوو . بنێرە : تەحسین ئیبراهیم دۆسکی ، کەشکۆلا مەلا خەلیلێ سێرتی و گرنگیا وێ بۆ دیرۆکا ئەدەبیاتا کوردی ، گوڤارا دیرۆك ، ژمارە (19) هاڤینا 2018 ، ل 116 _ 127.

1. مەلایێ جزیری

مەلایێ جزیری (1568 - 1640) ، ئەو شاعرێ بوویە سەردەفتەرێ گەلەك ژ دەستنڤیسێن زانایان ، و رەوشا دیوانێن فەقەیان ل مەدرەسەیان ، بوویە مێهڤانێ حوجرەیێن فەقەیان ل مەدرەسەیا قوبەهان ، هەروەکی چەندین هەلبەستێن وی د کەشکۆلا مەلا خەلیلێ سێرتی دا هاتینە ، ئەڤە ژی سێرتی دەمێ ئەو ئێك ژ شاگردێن ل قوبەهان نڤیسینە .

1 / 1 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

پورۆ ژ دینا تە غەریب خانم
ل تە سەر تا ب قەدەم حەیرانم ([6])

2 / 1 :

مەلا خەلیلی ناڤێ جزیری ب شێخ ئەحمەد بوختی (بۆتانی) ئینایە ، جزیری د مالکا دەستپێکێ دا دبێژیت :

پڕ ل مە کۆکە سەرگران
نێرگسا ل طایەکێ
دل ژ مە خەف دو ساحران
دایە ڤ دەڤ زهایەکی

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

بوومە ژ دل ب جان خەجل
دەستێ (**مەلا**) ژ دل بهل
وەهـ کو چ نەقدێ قەلپە دل
پێ نەدرن بوهایەکی

3 / 1 :

د مالکا دەستپێکێ دا دبێژیت :

نازکا من د سەمایێ ب سەرئەنگوشتێ عەقیق
دامە ئیرۆ د سەرایێ قەدەحەك تازە رِەحیق

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

چە ب کوشتن چە ب هشتن تو هەر فەرمانێ کەی
ئەز ب حوکمێ تە خوەشم (**أحمد** عبد و رقيق)

4 / 1 :

د مالکا دەستپێکێ دا دبێژیت :

رەمزێ تە ت جانان ب هندازەیێ رازان
هەر یەك ب هەزار ڕەنگ ڕەوانێ مە نەخوازن

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

....
دەر صوورەتێ تەحقیق (**مەلا**) عەینی مەجازن

5 / 1 :

د مالکا دەستپێکێ دا دبێژیت :

شەربەتا لام و بێیان ئەز ب حەیاتێ نادم
بادەیا لەعلێ ب ئابا ظولوماتێ نادم ([7])

---

[6] د دەستنڤیسێ دا چەندین مالك ژ دەستپێك و دووماهیێن وێ دکێمن ، زێدەباری کو د چەندین مالکان دا جوداهیا پەیڤان و پێش و پاشیا مالکان هەیە ، ئەڤە ژ هەلبەستا (مە ب دل نێرگزیێن خاصصە دڤێن)ە و ئەڤ مالکە ب ڤی ڕەنگی یە : پورۆ ژ دینا تە غەرییم خانم ژ تە سەر تا ب قەدەم حەیرانم . بنێڕە : تەحسین ئیبراهیم دۆسکی ، دیوانا مەلایێ جزیری ، پەرتووکخانەیا جزیری ، (دهۆك : 2020) ، ل 2.

هەژی یە بێژین کو ئەڤ هەلبەستە یا کێمە و دایە پال هۆزانڤانەکێ دیتر بناڤێ (عبدالواسع جیلی) ، هەروەکی ل سەر هەلبەستێ هاتیە نڤیسین (**قصیدەء عبدالواسع جیلی فرماید**) .

2. ئەحمەدێ خانی

ئەحمەدێ خانی (1650 - 1709) ، ئەو شاعرێ ل پال ناڤێ مەلایێ جزیری بوویە ناڤەکێ دیار ل سەر زارێ زانا و فەقەیان ، و رەوشا دیوانێن فەقەیان ل مەدرەسەیان ، بوویە مێهڤانێ حوجرەێن ل مەدرەسەیا قوبەهان ، هەروەکی چەندین هەلبەستێن وی د کەشکۆلا مەلا خەلیلێ سێرتی دا هاتینە ، ئەڤە ژی سێرتی ل وی دەمی نڤیسینە دەمێ کو ئەو ئێك ژ شاگردێن ل مەدرەسەیا قوبەهان بوویە .

1 / 2 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

نەققاشێ ئەزەل ڕۆژا سەرلەوحەیێ ڕەنگین دا
پەرگار ژ دەستان بوو سەرصەفحە کو تەزیین دا

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

جانی ژ تە ئەی (**خانی**) جانان کو بخوازیتن
ها نوقطە ل بەر دانی (في الحال) د مزگین دا

2 / 2 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

ئەز چوومە دەرێ مەیکەدەئێ صوبحەیەکێ زوو
من دی یەکی ئەسمەر
قامەت ب مثلێ شوبهێ چنار دو گیسوو
مانەندی دو ئەژدەر ([8])

3 / 2 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

ئەز چوومە باغێ صور گولان ، وەقتێ سەحەرگاهێ ب خەف
من دی صەدایا بولبولان ، دا گرتبوون هەر چار طەرەف

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

وان مەیخوران ئەبتەر کرین ، بێ قووەت و ڕەنگ زەر کرین
(واللە) ژ دل کەر کەر کرین ، (**خانی**) بەسە ئاهـ و ئەسەف

---

[7] د دەستنڤیسێ دا چەندین مالك ژێ دکێمن ، ئەڤە ژ هەلبەستا (شەربەتا لام و بێیان)ە و ئەڤ مالکە ب ڤی ڕەنگی یە : بادەیا لەعلێ ب ئاڤا .... . بنێرە : تەحسین ئیبراهیم دۆسکی ، دیوانا مەلایێ جزیری ، ل 175 .

[8] د دەستنڤیسێ دا چەندین مالك ژێ دکێمن دگەل جوداهیا پەیڤان دگەل دەستنڤیسین و دانەیێن چاپکری دا ، ئەڤە ژ هەلبەستا (ئەز چوومە دەرێ مەیکەدەئێ)یە و ئەڤ مالکە ب ڤی ڕەنگی یە :
قامەت ب مثالێ دارێ شمشادێ دو گیسوو مانەندی دو ئەژدەر . بنێرە : تەحسین ئیبراهیم دۆسکی ، دیوانا ئەحمەدێ خانی ، دەزگەها سپیرێز بۆ چاپ و وەشانێ _ دهۆك ، چاپا ئێکێ ، (دهۆك : 2016) ، ل 29 .

2 / 4 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

م دی شـــەیخەك ژ شەیخێ نەقشەبەدان
ڤەبوون بەندێ ت من یەك یەك ژ بەندان

ل مالکا دووماهییێ ژی دبێژیت :

دلـــێ (**خـــانی**) ئەگەر بوو گـــەنج خانە
شکر قەد کەس نە گۆ (**خانی**) ب چەندان

2 / 5 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

ئەی واحـــدێ پەنهان کـــو ژ ذاتـــێ تەیە پـــەیدا
ئەڤ کەون و مەکان ئەرض و سەما گونبەتێ خەضرا

ل مالکا دووماهییێ ژی دبێژیت :

(**ئەحمەد**) ثەنائێ تە ندا کەت ڤە چو وەصفا
(مـــا اعجز فـــي حـــمدك أن أحـــمد حمدا)

2 / 6 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

ئـــەی ئاینەئێ دل ب جـــەمـــالا تە مـوجەللا
سەد صەفحە ب یەك ذەررە ژ نوورا تە موطەللا

ل مالکا دووماهییێ ژی دبێژیت :

سررا خوە نهانی تە کو دا (**ئـەحمەدێ خـــانی**)
(أز غیر بـــری شـــد بـــە تـــو آورد تـــولا)

2 / 7 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

ئەی دەریغا مـــامـــە تەنها ئـــەز ژ شەمسا خـــاوەرێ
خان و مان تێك بوونە ظولمەت ، پاشی وێ دێم ئەنوەرێ

ل مالکا دووماهییێ ژی دبێژیت :

گـەر بزانم ئەز د مـــەحشەرێ دا نەبینم دلبەرێ
دێ چ لێ کەم جەننەتێ پێ وەر بکەم خاکستەرێ

2 / 8 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

گەر گونەهکارین ژ بۆ ئسمێ غەفوور ئەم مەظهەرین
وەر ستەمکارین تـــەماشاگاهێ ئـــەهلێ مەحشەرین

ل مالکا دووماهییێ ژی دبێژیت :

گـەر جـــەمالا بێ زەوال ئەم دێ نەبینین بێ حجاب
دار و دیوارێد رضوان (**خانی**) ئەم پێ کوو بکەرین

3. مەلایێ باتەیی

هەلبەستەکا مەلایێ باتەیی د ڤێ کەشکۆلێ دا هەیە .

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

ئەی نەعتێ تو ئەز عەرشی حەتا فەرشی شەهیرا
ئەز پــــەرتەوێ نــــوورا تە جهان گشت مــــونیرا

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

(بــاتەی) ب جەهەننەم نیە پەروایێ قیامەت
(قـــد کـنـت لـــــه ثـــم شـــفیعـاً و ظـــــهیرا)

4- لاغەر

دناڤ ئەدەبیاتا کورمانجی دا ، پتر ژ شاعرەکێ ناسناڤێ شعری یێ خۆ ب (لاغـەر / لاغـەری) بکارئیایە ، هۆزانڤان خالد ئاغاییێ زێباری کو خەلکێ گوندێ (شنی) یێ یە ل دەڤەرا زێبـارێ ، ناسناڤێ (لاغـەری) بۆ خۆ بکارئینایـە ، هـەروەك دبێژیـت : (ب هـەفت ئاڤـان بشـوی لاغـەرێ خۆ ، مەکە دەعوا خـو تـو ل زێبـاری قـەت) ، **(ئامێـدی ، 1980 ، ل. 265)** ، مـەلا عومـەرێ موکسـی (لاغـەر) ئـەوێ ل نیڤـا دووێ ژ سـەدێ نۆزدێ و دەستپێکێن سەدێ بیستێ ژیای ([9]) ، یا ل ڤێرێ دهێتە زانین ئەوە ئانکۆ ئـەڤ لاغـەرێ د کەشکۆلا سێرتی دا ، دێ ئەو لاغەر بیت ئەوێ پێنجمالکییەکا وی د دیوانا مەلایێ جزیری دا هاتی .

4 / 1 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

دەولــــەتا ڕەنگێ ڕەش بین د ڕەنگێ مــــەرتـەبە
هەر ل پێش شاهێ جەمالێ بوویە دوزدارێ کەلێ

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

(لاغـــەری) وەصلێ حـــــەبیبان ژ تەنایێ کو بکە
هەڕە دوو دوور بسەکن شوبهەتێ توولێ مەحەلێ

4 / 2 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

صەنەما دوور تە کرین بێمە گـــوناهـ و سەبەبی
مە نەکر بوو د رێیا تە چوی دوور پێ ژ ئەدەبی

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

دێ حەسوودێ ب تە بت **(لاغەری)** یەعقووبێ حەزین
ژ یــووسف تە خـــەبـــەرەك جارەك ب وەصلێ ئەرە بێ

4 / 3 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

---

[9] تەحسین دۆسکی _ حوسێن شەمرەخی ، پارچەیەك ژ دیوانا لاغـەری (مـەلا عومـەرێ تینیسـی یـێ موکسـی) ، دەزگەها سپیریز بۆ چاپ و وەشانێ _ دهۆك ، چاپا ئێکێ ، (دهۆك : 2011) .

غونجەیا پەردە سەماوی د سەحەرگەهـ سەمەنێ
ژێ ڤەدەر کت لبسی شوبهی عەرووسا چەمەنێ

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

(لاغەری) هەر چ کو دلبەر ب نەظەر بەر ڤێ کەتە
شوبهی ئکسیرێ بـەقا تا ئـەبـەدی مـایە خـەنێ

4 / 4 :

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

پرەفت و مـەشیا تە م دی سەرۆ دنیڤا چەمەنێ
لێ م نەدی کەس د دنێ مثلی تە شێرین دهەنێ

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

(لاغـەری) وەصلێ حـەبیبان ژ تەنایێ کو بکە
هەرە دوو دوور بسەکن شوبهەتی توولێ مەحەلێ

5.حاجی

چ پێـزانینێن بەرفرەهـ ل سـەر ڤـی شـاعری نەهاتینـە زانـین ، ئـەو نـەبیت کـو ل بـەری سالا 1778 ژیایە ، چونکی ل ڤێ دیرۆکێ کەشکۆلا سێرتی هاتیە نڤیسین و دوو هەلبەستێن ناڤبری ئانکو (حاجی) ژی دناڤدا هەیە ، ئێك ب کرمانجی و ئێك ب زمانێ عوسمانی (تورکی) . **(دۆسکی ، 2019 ، ل. 104-102)** .

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :
ئـەمـن ئیرۆ د عشقێ دا فـەریـد و ددەهرێ نـوورانی
وەکی شـاها حـەشەمدارین ، ل سـەر تـەختێ سولەیمانی
ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :
ژ کوفرێ گەر چ مەولوودین ، ب حەمدللاهـ بووین **(حاجی)**
ب حـوببا عشقا ئیسلامێ ، مـە کر ئـەڤـرۆ غـەزەلخوانی

6. میرۆ

ئـەڤ شـاعرە ژی نەهاتینـە نیاسـین ، ئـەو نـەبیت کـو ئـەو ژی ل بـەری سـالا 1778 ژیایـە ، چونکی هەلبەستەکا وی ژی دناڤ کەشکۆلا سێرتی دا هەیە . **(دۆسکی ، گوتار ، 2018 ، ل. 122)** .

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :
دلـۆ بـەسکە ئەڤان فکر و خـەیالان
ژبەر تە من سوکوون نینە ل چو حالان
ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :
ب قوربانی تە بت **(میرۆ)** ژ جانی
دوعاخوازم مویەسسەر بت د شالان

7. مەلا شەمس

د کەشکۆلێ دا هەلبەستەك بناڤێ شاعرەکێ کورد (مەلا شەمس) ، ئێك ژ شاعرێن کرمانج یێن نەنیاسە ، بەلێ یا ژ وی دهێتە زانین بتنێ ئەوە کو ل بەری دیرۆکا 1778 ژیایە ، چونکی هەلبەستەکا وی د کەشکۆلا سێرتی دا هاتیە .

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

دوعـــايا مـــه سەلاما حــەق ، ژ نوورها لـوطفا رەحمانی
موزەییەن بی مورەصصەع بی ، ل تاخ و تەختێ سولطانی

ل مالكا دووماهیێ ژی دبێژیت :

ژ مە نار و پف و ئاوە ب دەست و كەفچكان خوارن
دكێشین ئەم جـــەفـــایا خۆ ب نـــاچاری ب نادانی

8. مەلا خەلیلێ سێرتی (شەوقی ، جانی)

زانـا و شـاعرێ مـەزن مـەلا خـەلیلێ سـێرتی (1750-1843) ([10]) ، ژبلـی پاراسـتن و نەسـخكرنا ڤـان هەلبەستێن كرمانجی ، هژمارەكا ژ شعرێن خۆ ژی دناڤ كەشكۆلێ دا قەید كرینە .

8 / 1 :

ل مالكا دەستپێكێ دبێژیت :

ب خـــودانی خوش دبت چە بێ بزانە
كو ئەڤ قەولەك ب تەصحیح و بەیانە

ل مالكا دووماهیێ ژی دبێژیت :

فــدایێ وی ببن صەد مثلێ (**شەوقی**)
ژ دوڕڕێ وی كێم نەبن حالی و زەوقی

8 / 2 :

ل مالكا دەستپێكێ دبێژیت :

ژ دەست نەفسێ ب گازندەم و ب كۆڤان
ئەوی صـەبر و قـــەرار نایێ چو گاڤان

ل مالكا دووماهیێ ژی دبێژیت :

ژ مە هەر وەقت صەد باری صلاڤان
ل وی بن ئەو شەفیعێ مە عوصاتان

8 / 3 :

ل مالكا دەستپێكێ دبێژیت :

ئیلاهی ژ تە دكـــم هیڤی ئیلاهی
ب حەق ذات و صیفەت پادشاهی

ل مالكا دووماهیێ ژی دبێژیت :

ب تەبعا وی رەسوولێ پـــاك نوورین
ببە جەننات عەدەنێ ب قەدر و ئایین

8 / 4 :

ل مالكا دەستپێكێ دبێژیت :

[10] بۆ پتر پێزانینان و بەرفرەهی ل دۆر ژیاننامەیا مەلا خەلیلێ سێرتی ، بنێرە : علي نبي صـالح الدوسكي ، الملا خليل السيرتي و منهجه في اثبات العقائد الاسلامية من خلال منظومته (نهج الانام) ، دار سپيريز للطباعة و النشر ، (دهوك : 2007)**.**

من شەیخەك شەیخێ عامل
خــودانێ لــــوطفا کـــامل
نـــــــوورانییا وی حـــامل
شەیخ ئەحمەدێ کامل

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

هــەر چی بـــاواری نینه
بێ ئەصل و بێ ستووینه
بەهر د ئیحسانا وی نینه
شەیخ ئەحمەدێ کامل

4. 2. چەند شاعر و شعرێن کرمانجی د کەشکۆلا (مەحموود) دا

ل ســالا 1988 مامۆســتا عەبــدوررەقیب یووســف د گوتــارەکێ دا ، ئێــك ژ دەستنڤیســێن گرنــگ یــێن مەدرەسـەیا قوبـەهان بـەلاڤکربوو ، کـو ئـەڤ دەستنڤیسـە ژلایـێ کەسـەکێ بنـاڤێ (مـەحموود) هاتیـە نڤیسـین و مێژوویـا نڤیسینێ نەهاتیـە زانـین ، (**یوسف ، 1988 ، ل. 80**) ، بـەلێ دشێین بێـژین کـو ئـەڤ کەشکۆله ل سـەدێ نـۆزدێ هاتیـە نڤیسـین ، چـونکی هنـدەك هەلبەسـتێن میرزادەیـێ میرگـەها بەهـدینان محەممەدتـەییار (غـەریبی) دنـاڤ دا هەنـە و نـاڤبری ل دوومـاهیێ سـەدێ هـەژدێ و نیڤـا ئێکـێ ژ سـەدێ نـۆزدێ ژیایـە ، دەستنڤیسـا نـاڤبری وەك کەشـکۆلەکێ یـە و زێـدەباری شـعرێن ب عـەرەبی و فارسـی و تـورکی ، هژمارەکـا شعرێن کوردی (کرمانجی) ژی دناڤدا هەنە ، ل ڤێرێ بۆ نموونە دێ دەینە دیار کرن .

1. مەلایێ جزیری

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

من د بەر (قـــــالو بلی) باطن ڤەوێرا بو ئەڤین
هێژ ل سەر عەهدێ (ألستم) تا ب رۆژا ئاخرین
مــن دڤێ لێ ئەشکەراکەم جـــــارەکێ داخا نهین
(گفتم أورا مـــا دعـــاگوی تو ام ای حـــور عین
أعـــــرضت عني و قالت : مــا دعاء الکافرین)

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

نابێتن گـوهتن یقال شــــەرح و بـــەیانی حوسنی تو
دێ ب حــــال و سڕ بناست دل نیشانێ حــــوسنی تو
خوش (مەلا) ئامانجە تیران کر کەمانی حوسنی تو
(قصة عشق (جـــلال) و داســـــتان حـــوسنی تو
تــلك أنــباء يـــقـــول الناس مـــنها بـــعـــد حين)

2. سەودایی

ئێك ژ شاعرێن کورد یێن سەدێ (16-17ز) یە ، کو ژ تشتێن بەربەلاڤ د ئەدەبیاتا کوردی دا ئەوە کو چەندین شاعرێن کورد ل سەر هندەك شعرێن شاعرێن کورد و فارسی چارینە و پێنج مـالکی و شـەش مـالکی ڤەهانـدینە ، یـا ل ڤێـرێ گرێـدای بـابەتێ مە ئەوە کـو ئەڤ هەر دوو پێـنج مـالکییە ئـانکۆ پرسـیارا ڕەمەزانـێ جزیـری و بەرسڤا مەلایێ جزیری دناڤ پێنج مالکییەکا سەودایی دا هاتیە ، یـا بـالکێش ل ڤێـرێ ئەوە کـو شاعرێ مە سەودایی ژی ل سـەردەمێ مەلایێ جزیری یێ ژیای ، هەروەکـی ژ دەستنڤیسـەکا بەرهەمـێ وی هـاتیە زانـین کـو (سـەودایی) ل دەسـتپێکا هەیڤـا (صـەفەرا 1056مـش / ئـادارا 1646ز) دەسـتپێکریە و ل دووماهیا (ڕەمەزانا 1056مش / چریا دووێ 1646ز) ب دووماهیك ئینایە و ناڤێ وێ کریە " کفاية الاسلام المنجية للأنام" و ئەڤە ل سـەردەمێ سولتان ئیبراهیم خـان کـوڕێ ئەحمەدخـان ل بـاژێرێ ئـامەد (دیـاربەکر)

نڤیسی یە ، ژ (7200) بەیتێن شعری ب زمانێ فارسی پێکدهێت ، (**قەرەداغی ، 1999 ، ل. 349**) ، سەودایی د پارچەیەکێ دا دیار کریە کو ژیێ وی گەهشتی یە شێست سالیێ دەما دبێژیت :

حیف کان مایه ام ز دست بشد
زانکه پنجاه رفت و شصت بشد

و دەمێ ئەم ژیێ وی ژ سالا نڤیسینا ڤی بەرهەمی دبەین دێ بیتە (1586ز) و ئەڤە دبیتە سالا ژ دایکبوونا سەودایی ئانکۆ ل وی دەمی ژیێ مەلایێ جزیری دناڤبەرا (18-20) سالیێ دا بوو ، و سەودایی دیارکریە کو ئەو ژ دایکبوویێ (حەریر)ێ یە ل دەڤەرا سۆهران (سۆران) ، ئەڤە ژی دبیتە نیشانەك کو سەودایی یێ نێزیکە بۆ جزیرێ و ئاگەهییا ل سەر دیوانا مەلایێ جزیری هەی هەکە نەبێژین کو نەدوورە نیاسین ژی دگەل جزیری هەبیت ، (**ڕێکانی ، 2020-2021 ، ل.19**).

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

ئەی سهێ قەلبێ ڤ من ڕا ژ غەرەض صاف بکە
بەس تو تیرا غەضەبێ بەر ڤ مە پڕ تاف بکە
خەلقی بەس قڕ بکە جانا وەرە ئنصاف بکە
چەند بکەی قەتلێ غەریبان بەسە ئسراف بکە
پادشاهم ڤ مە ڕا مەرحەمەتێ زاف بکە

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

من دڤێ عەرض بکەم حالی ل گەل پیرەهەنێ
عەرض و حالی بنڤیسن و د خەف دا بدەنێ
دلێ سەودازەدە مەحبووسە د چاها ژڤەنێ
چەند (**سەودایی**) د نالی و د بێ ڤێ سوخەنێ
بەس ب مەحبووس و ئەسیران غەچەب و لاف بکە

3. نەسیمی

ئێك ژ شاعرێن کوردە کو ب کرمانجی و فارسی و عوسمانی (تورکی) هەلبەست ڤەهاندینە ، ل بەری دیرۆکا 1778 ژیایە ، چونکی چەند هەلبەستەکێن وی د کەشکۆلا سێرتی دا هاتینە ، (**دۆسکی ، 2019 ، ل.93**) .

ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

تا یوزم کردم نکارا غمد نازار اولمشم
قلغمدن پادشاهم حسنوا شاد اولمشم

ل مالکا بەری دووماهیێ ژی دبێژیت :

پو سەنێ کوردی (**نەسیمی**) دل ب ئاوازی بلند
عشقله بەن ئاشنایم عقلە یاد اولمشم

و ل مالکا دووماهیێ دبێژیت :
گەر تو قەتلا من دخوازی ئەو ژ مێژ بوویە حەلال
دلبەرا گەر تو بخوە بێ ، جانی دێ قوربان بکم

4. دەردی

ئێك ژ شاعرێن کورد یێن کێم نیاسە ، هەتا نوکە بتنێ دوو هەلبەستێن وی هاتینە دیتن و بەلاڤکرن ، **(یوسف ، 1988 ، ل. 80)** .

1 / 4 ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

کەس ب ضەرب و ب تەبەرزێنی نەهن شاهـ و وەزیر
تێت کــو کن خـــدمەتێ دەرگاهێ وە سولطان و ئەمیر

ل مالکا دوماهیێ ژی دبێژیت :

وەکی مەشهووری د ڤی عەصری ب ئەخلاقێ جەمیل
کەمترین مادحێ خۆ **(دەردی)** یێ شــەیدا تــو بگیر

2 / 4 ل مالکا دەستپێکێ دبێژیت :

تە ژ کــافوورە ئەنی جــەبهە تــە تەشبیهێ قەمەر
(أحسن الله) ژ جەمالا وەك ژ بەدرێ کەت خەبەر

ل مالکا دووماهیێ ژی دبێژیت :

وەکی **(دەردی)** دسوژت نالە دکەت ڕۆژ و شەڤێ
کــافران گــریە ل وی تێت و فڕەنگێ د مـــەجەر

5. غەریبی

میر محەممەدتەییار پاشا کوڕێ میر ئیسماعیل پاشایێ ئێکێ (1768-1798) یە ، ناڤبری ژبلی کو ئەو بخو ژی شاعر بوویە و ناسناڤێ وی یێ شعری (غەریبی) بوویە و وەك هێمایەك بۆ ناڤێ خۆ ژمارە (92) بکارئینایە کو ب هژمارا ئەبجەدی دبیتە (محەممەد) ، شعر ب کوردی و فارسی ڤەهاندینە ، گەلەك گرنگی ب کلاسیکێن کورد ژی دایە نەخاسمە شاعرێ پێشەنگ مەلایێ جزیری ، کو میرێ ناڤبری ل ڕۆژا ئەیینی (18 زیلحیججە 1231مش - 8 چریا دووێ 1816ز) ژ نڤیسینا (نەسخ کرن) وێ ب دووماهیك هاتیە ، ب خەتێ شکەستە یێ فارسی نڤیسی یە ، قەبارێ وێ (16 سم × 21 ,5)ە و دیوانا جزیری (145) لاپەڕان بخۆڤە دگریت ، **(پاشا ، 1231 مش ، دەستنڤیس ، ل. 145)** ، زێدەباری نەسخکرنا دیوانا جزیری سێ ژ شعرێت جزیری ژی کرینە پێنج مالکی (تەخمیس) و شعرەکا میرو شاعر مستەفا بەگێ هەکاری (پەرتەو بەگێ هەکاری 1756- 1825) ژی تەخمیس کریە ، دیسا دگەل ڤێ کەشکۆلا وی دا پێنجمالکیەکا (تەخمیس) ڕەمەزانێ جزیری (ڕەمەزان ئاغا / ڕەمەزانێ بۆتی) هەیە و هەروەسا شعرەکا شاعر سەوادی ، و شعرەکا ئەحمەد کاتب قوباد بەگ...هتد، دیسا هژمارەکا شعرێن خۆ ژی ل سەر ڤێ کەشکۆلێ نڤیسینە ، دیسا دیوانا وی بناڤێ (غەریبی) دناڤ دەستنڤیسێن (دار المخطوطات العراقية) دا هاتیە پاراستن ، دانەیەکا دەستنڤیسا دیوانا مەلایێ جزیری یا ب دەستنڤیسا وی ل دەڤ نڤیسەرێ ڤێ ڤەکۆلینێ هەیە ، ژ هەلبەستێن وی پێنجمالکییەك ل سەر غەزەلەکا مەلایێ جزیری یە ، ل دەستپێکێ دبێژیت :

ئەرقەمان حەلقە کو بــەستن چەپ و ڕاست
ئەفعەیان دل ژ مــە گەستن چــەپ و ڕاست
مــە د دل خـــارە شکەستن چــەپ و ڕاست
(نێرگزێن شەنگ د مــەستن چەپ و ڕاست
ساقییان جــام د دەستن چــەپ و ڕاست)

و ل مالکا دووماهیێ دا دبێژیت :

ب **(غـــەریبی)** دلێ مـــەسروور صــــفەت
ڕەقصی سەرخوەش و مـــــەخموور صـفەت
مـــەستیا بـــادەئێ ئـــەنگوور صــــفـــەت
(مـــەلێ ســـوڕپەریا حـــوور صـــفەت
سەد مەلەك دەست ب دەستن چەپ و ڕاست)

(پاشا ، 1231 مش ، ل. 160).

هەژی ئاماژەدانێ یە کو دوو هەلبەستێن غەریبی د دەستنڤیسا (مەحموود) دا هەنە .

1 / 5 :

ل مالكا دەستپێكێ دبێژیت :

مــــە ژ عشـــــقا تە د دلـــدا چ شــــەرەر بوو
نارێ جگەرێ ڤێكەت و یەك جاری ب كەر بوو

ل مالكا دووماهیێ ژی دبێژیت :

كی ژ وان زولف و ....دل .....
ئەی (**غەریبی**) مەگەر ئان بێ هونەری هەمچون تو وی پەروەر بوو

2 / 5 :

ل مالكا دەستپێكێ دبێژیت :

عـــالیا بورجێ هلینە عەقرەبان شەڕ كر ل دێمی
بیشەئێ ئەفعا و شێر تێ روم خراب كر یەكسەرە

ل مالكا دووماهیێ ژی دبێژیت :

ئەی (**غەریبی**) بادەئێ لەعلێ لەبێ یارێ بنوش
سوهتنا جـــــــەرگی تو هلكە چ بخور و مەجمەرە

6. خیاط

ئێك ژ شاعرێن كورد یێن نەنیاسە ، هەتا نوكە بتنێ ئەڤ هەلبەستا وی یا د كەشكۆلا مەحموود دا هاتیە دیتن ، (**یوسف** ، **1988** ، **ل. 85**).

ل مالكا دەستپێكێ دبێژیت :

هەمە جـــانێ بەنی ئـادەم فیدایەت یا رەسول الله
گوزیدە بەر هەمە عالەم خودایەت یا رەسول الله

ل مالكا دووماهیێ ژی دبێژیت :

مە گوت (**خیاط**)ی غەمناكی ، تو وی مەدداحی ئان پاكی
چ گـــویەم مــــەن ز خـــــەرخــــاكی ئەنایەت یا رەسول الله

7.. حوسێن (حوسێنی)

ئـەڤ شاعرێ كورد نەهاتیە نیاسین ، چونكی ناسناڤێ خۆ یێ شعری دیار نەكریە و چ نیشانێن خۆ ناساندنێ د هەلبەستا وی یا ئێكانە دا نینن .

ل مالكا دەستپێكێ دبێژیت :

دیسا ژ نوو عشقا بـــەرین ، پڕ ئەندەروونم ئاتەشە
زولفا موزەییەن عەنبەرین ، داوا دگەل خالا ڕەشە

ل مالكا دووماهیێ ژی دبێژیت :

مەهوەش كو وەستا صەف ب صەف ئەو هاتە دەر مصرێ دكەف
گـوهتی (**حــوسەینی**) لا تەخەف مـــــەقتولێ تە ب ڤێ خـــوشە ([11])

[11] هەژی یە بێژین كو د بـەهرا پتریا دەستنڤیس و ژێدەران دا ئـەڤ هەلبەستە یا شاعرێ مـەزن عـەلیێ حـەریری یـە ، ئێك ژ وان كـەڤنترین دەستنڤیسـینێن ئـامـاژە دایـە ڤـێ هەلبەسـتێ و بـۆ حـەریری هژمـارتی ، دەستنڤیسـەكا زانـایـێ ناڤدار (محەممەدئەسعەد كوڕێ عوبەیدوللاهـ كوڕێ صیبغەتوولّلاهـ ئەفەندی / حەیدەری) یە كو ل هەیڤا موحەررەما 1147 مش (خزیرانا 1734ز) ل بەغدا نڤیسی یە (نەسخ كریە) ، و ئەڤ مالكە ب ڤی رەنگی هاتیە :

مەهوەش كو وەستان صەف ب صەف
ئـــەو هــــاتە دەر مصری ب كــــەف

4. 3. عەقیدەنامەیا ئیمانێ یا ئەحمەدێ خانی

ئێك ژ ناڤدارترین بەرهەمێن دناڤ فەقە و شاگردێن مەدرەسەیێن ئایینی دا بەربەلاڤ و بوویە ئاوازێن رووناشتنێن دناڤ حوجرەیان دا ، ئەو ژی عەقیدەنامەیا ئیمانێ یا ئەحمەدێ خانی یە ، هەر زووی ل مەدرەسەیان و ل قوبەهان ژی جهێ خۆ گرتیە و هاتیە نەسخ کرن ، بۆ نموونە : ئێك ژ وان دەستنڤیسان یا زانا محەممەد سەلیم شاوەلی (ئامێدی) یە ، ئەوا ل سالا 1235 مش (1820) نڤیسی هەروەك ل دەستپێکا وێ هاتیە نڤیسین (**هذه عقيدة الايمان للعارف الرباني الشيخ احمد خاني رحمه الله**) ، ل دووماهیا وێ ژی ب ڤی رەنگی هاتیە نڤیسین (**حرره محمد سليم شاوەلي في مدرسة قبهان في اليوم العاشر من غرة شهر رجب سنة 1235 للهجرة النبوية**) ، (**ئامێدی ، 1982 ، ل. 58**) . ئانکو ئەڤ دەستنڤیسا عەقیدەنامەیێ ل 10 رەجەبا 1235مشەختی (22 نیسانا 1820زایینی) ژلایێ محەممەد سەلیم شاوەلی ڤە ل مەدرەسەیا قوبەهان هاتیە نڤیسین (نەسخ کرن) .

4.4. پارچە هەلبەستەك ژ دەستنڤیسەکا مەلا عەبدوللاهێ مامیسی یێ رێکانی

مەلا عەبدوللاهێ رێکانی ([12]) ، ئێك ژ زانایێن کورد یێن سەدێ هەژدێ یە ، ل مەدرەسەیا قوبەهان ل ئامێدیێ خواندی یە ، ب چەندین زمانان دەستنڤیس هەنە ب عەرەبی و فارسی و تورکی و دگەل هندەك پارچەیێن ب کوردی.

ژ دەستنڤیسێن وی دبوارێ ئەدەبی دا بەحرێت دروستکرنا هۆزانان ب زمانێ تورکی یا عوسمانی، بەحسێ هەڤسەنگێیت (وزن) بەیتێت تورکی دکەتن، و دگەل شرۆڤا رامانێت پەیڤێن هۆزانان ب زمانێن (کوردی، عەرەبی، فارسی)، و بۆ فێربوونا زمانێ تورکی و فارسی ب رێکەکا خۆش و ب ساناهی و رێخوشکەر، ئانکو وەکی فەرهەنگوکەکێ ب تەرزێ هۆزانکی ، دیسا (کتاب زواهر اللغات) ل سالا (1190مش-1776ز) ل مەدرەسەیا قوبەهان نڤیسی یە، ژ دانانا (ئەبو ئەلنەجیب محەممەد ئەلجوانرودی) ، ژ (28) لاپەران پێکدهێت ، وەك فەرهەنگۆکەکێ یە بۆ زانینا رامان و شرۆڤەیا پەیڤێن پەرتووکا (گۆلستان) و (بۆستان) یێن هۆزانڤان سەعدی شێرازی (1210-1291ز) ، (**مفتی ، 2015 ، ل. 113**).

دیسا پێنج مالکییا دناڤبەرا رەمەزان (جزیری) و مەلایێ جزیری دا وەك پرسیارکرن و بەرسڤدان هاتیە ڤەهاندن ، هەتا نوکە کەڤنترین و ئێکانە دەستنڤیس کو ئەڤ پێنج مالکییە تێدا هاتی و دایە پال مەلایێ جزیری و رەمەزانێ جزیری ، دەستنڤیسا "روزنامە جدید"ە یا زانایێ کورد یێ بەهدینان عەلامە کورێ مەلا مەحموود بهۆسی (مزووری) یە ب دەستنڤیسیا (نەسخکرنا) زانا مەلا عەبدوللاهێ مامیسی یێ رێکانی (مرن : 1795ز) ، ئەڤ دەستنڤیسە ناڤبری ئانکومەلا عەبدوللاهی ل سالا 1192مش / 1778ز نەسخ کریە ، پێنج مالکییەك ل دووماهیك لاپەرهاتیە نڤیسین و هەروەکی ژ جورێ نڤیسینا پەراوێزەکا هەمان لاپەر دهێتە زانین کو ژلایێ (حەیدەر کورێ شێخ محەممەد) هاتیە نڤیسین و جورێ نڤیسینا پێنج مالکیێ ژی هەمان جورێ نڤیسینێ یە ، (**رێکانی ، 2021 ، ل. 16**) ، دانەیا رەسەن دناڤ پەرتووکخانەیا موفتیێت ئاکرێ دا ژلایێ ئەندازیار بلند مفتی ڤە هاتیە پاراستن .

سؤال (رمضان) من شیخ احمد (پرسیارا رەمەزان ژ شێخ ئەحمەد / مەلایێ جزیری)

مە بخەف گوتە حەبیبێ خۆ ب لوتف و ب ئەدەب
پرسیارەك مە هەیە سەروەر و سالارێ عەرەب
کافران جهـ ل جەنناتێ نیە لەو مامە عەجەب
زولف و خالێن تە ل عارض ت کرن ئەز چ سەبەب
گوتە من رابە سوئالێ تۆ ژ کەششاف بکە

جواب شیخ احمد (بەرسڤا شێخ ئەحمەد / مەلایێ جزیری)

وی گۆ : (عەلیێۆ) لا تەخەف
من گۆ : ب مرنا خۆم خوەشە
(محمدأسعد ، دەستنڤیس ، 1147هـ) .

[12] مەلا عەبدوللاهـ مەلا ئەحمەدێ مامیسی یێ رێکانی ، ژبلی کو ئێك ژ سەیداییێن مەدرەسەیا قوبەهان بوو ل ئامێدیێ ، ببوو مفتیێ باژێرێ زاخۆ ژی ، ل سالا (1210مش / 1795ز) چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ. بۆ زانین و ئاگەهی ل سەر ژیاننامە و دەستنڤیسێن وی بنێرە : هێرش کەمال رێکانی ، گەنجینەیا بەهدینان ژ دەستنڤیسێن زانا و میر و هۆزانڤانان ل سەدێ 9_15مش / 15 _20ز، پرۆژەیێ بەندەر _ دهۆك ، (دهۆك : 2020)، ل 52_60.

دا نەبی ظەننێ کوففاران تۆ ب پۆشاکی ڕەشی
خال زەنگیی بچین زولف بیلالێ حەبەشی
مەوە زانی بوو ژ ئاسارێ ڕەسوولێ قورەشی
عەبدێ گوستاخە بیلال ت جەنانێ تمەشی
سینەیێ حەق ژ هەمی وەهم و شکان صاف بکە (13)

ئەنجام

د ڤێ ڤەکۆلینێ دا بۆ مە چەندین خال و ئەنجام دیاربوون ، ل ڤێرێ دێ د چەند خالان دا ب کورتی دیارکەین :

- هژمارەکا زانایێن دەڤەرا بەهدینان گرنگیەکا باش ب ئەدەبیاتا کوردی هاتیە دان و بەهرا پتر ب کلاسیکێن کورد و ب تایبەتی مەلایێ جزیری کو ژبلی نەسخکرنا دیوانا وی ، چەندین هەلبەستێن وی هاتینە پێنجمالکی (تەخمیس) کرن و هندەك ژی ب زمانێ فارسی ژی هاتینە شرۆڤەکرن .
- ژبلی گرنگیدانا هندەك زانا و میرێن میرگەها بەهدینان ب ئەدەبیاتا کوردی (کلاسیك) ، ئەو بخو ژی شاعر بووینە بۆ نموونە : قوباد بەگ کوڕێ سولتان حسێن وەلی ، محەممەدتەییار پاشا (غەریبی) ، ئیسماعیل پاشا....هتد.
- ژبەر کو مەدرەسەیێن میرگەهێن کوردی ژ مەدرەسەیێن ئایینی بووینە و ژ وان ژی قوبەهان ، لەوما بەرهەمێن ئەدەبی یێن گرێدای بیروباوەرێن ئیسلامی جهێ خۆ گرتیە و پویتەدانەکا باش پێدایە و ژ وان ژی عەقیدەنامەیا ئیمانێ یا ئەحمەدێ خانی .
- مەدرەسەیا قوبەهان بوویە دەرازینك و سەرۆکانیەکا زەلال بۆ ئەدەبیاتا کوردی و چەندین زانایێن کورد و شاعرێن کورد ، بەرهەمێن زانستێن شەرعی و بابەتێن ئەدەبی (هەلبەست) ل وێرێ نڤیسینە (نەسخ کرینە).
- دناڤ ڤان کەشکۆلان دا هندەك ناڤێن نوی یێن شاعرێن کورد دیار بوویە ، کو دبنە دەرگەهەك دا کو دویڤچوون و لێگەڕیان ل سەر بەرهەمێن وان بهێنە کرن و پتر بەرکارێن وان بهێنە دیتن .
- مەدرەسەیا قوبەهان ژبلی شاعرێن کرمانجی یێن دەڤەرا بەهدینان ، گرنگی دایە شاعرێن دەڤەرێن دیتر ژی ئەوێن هەلبەست ب کرمانجی نڤیسین.

References / ژێدەر

1. دەستنڤیس

1. البختي. محمد بن محمود البرواري (الناسخ) . مجمل الاصول فی الاحکام ، (المخطوطة : 948 هـ / 1542م) .
2. پاشا . محمدطيار. ديوان الشيخ احمد الجزيري ، المخطوطة ، (1231هـ- 1816م) .
3. الحيدري. محمدأسعد بن عبيدالله بن صبغة الله أفندي (الناسخ).الحاشية المسماة بمحمدأمين على جهة الوحدة ، (المخطوطة : 1147هـ- 1734م) .
4. السيرتي . خليل .کەشکۆل ، (1192 مش / 1778ز) .
5. محمدسعدالدين (الناسخ) :کەشکۆلەکا دەستنڤیسە ژ ئەرشیفێ پەرتووکخانەیا (مەلا محەممەد ئەمین دێریشی) (مرن : 1967) ، مێژوویا دەستنڤیسێ ڤەدگەڕیت بۆ (دووماهیا شەووالا 1143 مش/ گولانا 1731ز) و ژلایێ باشنڤیسەکی ڤە ب ناڤێ (محمدسعدالدين خالص ابن الحاج عبدالله) ل باژێرێ ئەماسیە هاتیە نەسخ کرن ، پشکا ئێکێ دیوانا مەلایێ جزیری (1568-1640) یە و هندەك هۆزانێن ب کوردی و فارسی یێن هژمارەکا هۆزانڤانێن کورد یێن کلاسیکی و ژ میرێن هۆزانڤان یێن ژ میرگەهێن بەهدینان و هەکاری. ئەو ژی ئەڤەنە : میرێ ئامێدیێ قوباد بەگ کوڕێ سولتان حسێن وەلی ، ئەحمەد کاتب (مەلا ئەحمەد کاتب قوباد بەگ) ، حاکمێ میرگەها هەکاری عزەددین شێر بەگ ، میر سەیفەددین ، یوونس بەگ ، سەودایی ، ڕەمەزان ئاغایێ

---

13 هەژی یە بێژین کو د هندەك دەستنڤیس و ژێدەران دا ئەڤ هەلبەستە ل سەر ناڤێ شاعرێ کورد (سەودایی) هاتیە ، و د دەستنڤیسا کەشکۆلا (1147 مش / 1731ز) دا بناڤێ (سەودایی و رەمەزان / ڕەمەزانێ جزیری) هاتیە دیارکرن کو ل سەر هاتیە نڤیسین (سودای و رمضان) . (محمدأسعد ، دەستنڤیس ، 1147هـ) ؛ (دۆسکی ، 2019 : ل 110 _ 111) .

جزیری. هەروەسا پشکەك ژی ژ ڤێ دەستنڤیسێ هندەك نامەیێن ب فارسی نە کو ژ دەڤەرێن جودا جودا ژلایێ میر و زانا و کەسایەتیان وەك بەهینامە ئانکۆ نامەیێن بەهیداریێ ژ بەر مرنا میرێ بەهدینان سولتان حسێن، بۆ کوڕێ وی میرێ میرگەها بەهدینان قوباد بەگی هنارتینە. (دانەیەك ژ ڤێ دەستنڤیسێ دناڤ پەرتووکخانەیا د. یووسف بالوکەن ، مامۆستایێ زانکۆیا یوزگات بوزووك ل تورکیا هاتیە پاراستن).
6. محمد طيار . اسماعيل باشا .ديوان الشيخ احمد الجزيري ، المخطوطة ، (1260هـ- 1844م).
المصري . ابن عبدالظاهر (محيى الدين أبو الفضل عبدالله) (1212-1292م) :
7. الالطاف الخفية في السيرة الشريفة السلطانية الملكية الأشرفية ، المخطوطة ، مكتبة ميونخ ، رقم التسلسل : 405 ، ج3.

2. پەرتووك

ب زمانێ كوردی
1. ئامێدی . صادق بهائەدین . (1980) . هۆزانڤانێت کورد ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق ، چاپا یەکێ ، بەغدا .
2. (1982) . مەولویدا مەلایێ باتەیی ، چاپا یەکەم ، چاپخانەیا سەمیرامیس - بەغدا ، بەغدا .
3. بەدلیسی . شەرەف خان: (2007) . شەرەفنامەیا شەرەفخانێ بدلیسی تەرجەما مەلامەحمودێ بازیدی 1797-1867 ، تویژاندن : سەعید دێرەشی ، (دهۆك : 2007).
4. دۆسکی . تەحسین، شەمرەخی . حوسێن. (2011) . پارچەیەك ژ دیوانا لاغەری (مەلا عومەرێ تینیسی یێ موکسی) ، چاپا ئێکێ ، دهۆك : سپیرێز .
5. دۆسکی ، تەحسین ئیبراهیم.(2018) . شەرحا دیوانا مەلایێ جزیری ، ب 1 ، سۆران : ئەحمەدێ خانی .
6. ——— ، (2019) . باغێ ئیرەم گەشتەك دناڤ گولزارا شعرا کرمانجی دا ، زاخۆ .
قەرەداغی . محەمەد عەلی :
7. (1998) . بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لەرێگەی دەستخەتەکانیانەوە ، بەرگی یەکەم ، بەغدا .
8. (1999) . بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لەرێگەی دەستخەتەکانیاوە ، بەرگی دووەم ، بەغدا .
9. (2000) . بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لەرێگەی دەستخەتەکانیاوە ، بەرگی سێیەم ، بەغدا .
10. رێکانی . هێرش کەمال. (2019) . عەشیرەتێن بەهدینان 1514-1919ز (ڤەکۆلینەکا دیرۆکی بەلگەنامەیی) ، چ 1، دهۆك : بێشکچی .
11. (2020) . گەنجینەیا بەهدینان ژ دەستنڤیسێن زانا و میر و هۆزانڤانان ل سەدێ 9-15مش / 15 - 20ز، دهۆك : بەندەر .

ب زمانێ عەرەبی
1. ئامیدي . كاوه فريق أحمد شاوەلی. (2000) . إمارة بادينان 1700-1842 دراسة سياسية اجتماعية ثقافية ، أربيل : موكرياني .
2. الدوسكي . علي نبي صالح. (2007) . الملا خليل السيرتي و منهجه في اثبات العقائد الاسلامية من خلال منظومته (نهج الانام) ، دهوك : سپیرێز .
3. رؤوف. عماد عبدالسلام. (2009) . السلطان حسين ولي أمير بهدينان 940-981هـ/1533-1573م ، هولير .
4 .القرداغي . محمد علي (2011). المعجم التاريخي لإماره بهدينان ، مطبعة الحاج هاشم ، أربيل .
5. (2014) . كنوز الكرد في خزائن دار المخطوطات العراقية ، ج 2 ، أربيل .

الكتاني . مسعود مصطفى :
6 . (2010) . المساجد و المدارس و العلماء و المخطوطات في إمارة بادينان العمادية ، دهوك .

ب زمانێ تورکی

1. Çelebi, Evliyâ, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, IV kitap, (İstanbul: 2000).

گۆڤار

ب زمانێ کوردی

1. دۆسکی . تەحسین ئیبراهیم. (2016) . مەلا محەممەدێ خانی (شەوقی) و دیوانا وی ، گۆڤارا دیرۆك ، هژمارە (11) .

2. ـــــــ ، (2018) . کەشکۆلا مەلا خەلیلێ سێرتی و گرنگییا وێ بۆ دیرۆکا ئەدەبیاتا کوردی، گوڤارا دیرۆك ، ژمارە (19) ، هاڤین .

3. ڕێکانی . هێرش کەمال. (2018) . رۆلێ زانایێت دەڤەرا (رێکان) د ژیانا زانستی و چاندی دا ل (هەکاری) و (بەهدینان) ل چەرخێ (10-15مش/ 16-20ز) ، گۆڤارا دیرۆك ، ژمارە (20) ، پاییزا.

4. ـــــــ ، (2019) . دەنگو باسێ مرنا میرێ میرگەها بەهدینان "ئیسماعیل پاشایێ دووێ" د رۆژنامەیا " زوراء " دا ، گۆڤارا سەنتەرێ بێشکچی ، ژمارە (2) ، نیسان .

5. پرسیار و بەرسڤ دناڤبەرا مەلایێ جزیری و ڕەمەزانێ جزیری دا ، گۆڤارا رووگەهـ ، ژ (12) ، پاییزا 2020 و زڤستان و بهارا 2021.

6. گولی . نزار ئەیووب. (2016) . ژ هۆزانڤانێت کەڤنێت بەهدینان مەلا رەمەزانێ عەبباسی ، گۆڤارا دیرۆك ، هژمارە (12)، پاییز .

7. مفتی . بلند محمد شکری. (2013). هندەك پێزانین ل سەر رەسوول زەکی یێ سوورچی ل دویڤ دەستنڤیسێت کتێبخانا موفتییێت ئاکرێ ، گۆڤارا دیرۆك ، ژمارە (2) ، پاییز .

8. ـــــــ ، (2015) . مەلا عبداللە یێ رێکانی یێ مامیسی ئێکە ژ زانا و ناڤدارێت میرگەها بەهدینان ، گۆڤارا دیرۆك ، ژمارە (7)، زڤستان .

9. یوسف . عبدالرقیب. (1988) . شیعرێن چەند شاعیرەکی کەڤن د دەستنڤیسێن مەدرەسا قوبەهان دا ، گوڤاری روشنبیری نوێ ، ژمارە (119) .

ب زمانێ عەرەبی

1. العمادي . طارق الباشا. كوردستان و المسيرة الثقافية من مدرسة (جامعة) قبهان الى جامعة السليمانية ، مجلة دهوك، العدد (31) ، تموز 2006.

Jêder / References

1. Destnivîs

Buxtî, M. (948 k./1542 z.). *Mecmel el-Usûl fî el-Ehkam*.

Îbn Ebdulzahir, M. (?). *al-Eltaf al-xefîye fî as-Sîre aş-Şerîfe as-Sultanîye al-Mulkîye aş-Şerîfe al-Mextûte*, Mektebe Mîwnix, reqem at-Teselsul: 405, c. 3.

Heyderî, M. (1147 k./1734 z.). *El-Haşîye el-musemmat bî Muhemmed Emîn ela cîhet el-Wehde*.

Mihemmed Teyar, I. (1260 k./1844 z.). *Dîwan El-Şêx Ehmed El-Cezîrî*.

Paşa, M. (1231 k./1816 z.). *Dîwan El-Şêx Ehmed El-Cezîrî*.

Rêkanî, E. (1192 k./1778 z.). *Rûzname Cedîd*.

Se'deddîn, M. (Şewwal 1143 k./Gulan 1731 z.). Keşkoleka Destnivîse ji erşîfê pertûkxaneya Mela Muhemmed Emîn Dêrîşî (m. 1967). Mêjûya destnvîsê vedigerît bo (dûmahiya Şewwala 1143yê k./Gulana 1731ê z.) û ji layê sernivîsekî ve bi navê (Muhemmed Se'daldîn Xalis bin el-Hac Ebdullah) li bajêrê Amasiyayê hatîye nesx kirî. Pişka êkê, Dîwana Melayê Cizîrî (1568-1640) û hindek hozanên bi Kurdî û farsî yên hejmareka hozanvanên kurd yên klasîkî û ji mîrên hozanvan yên ji mîrgehên Behdînan û Hekarî. Ew jî eve ne: Mîrê Amêdiyê Qubad Begê kurê Sultan Husên Welî, Ehmed Katib (Mela Ehmed Katibê Qubad Beg), Hakimê Mîrgeha Hekarî Izeddîn Şêr Beg, Mîr Seyfeddîn, Yûnis Beg, Sewdayî, Remezan Axayê Cizîrî. Herwesa pişkek jî ji vê destnvîsê hindek nameyên bi farisî ne ku ji deverên cuda cuda ji layê mîr û zana û kesayetên wek behîname anko nameyên behîdarîyê ji ber mirina Mîrê Behdînan Sultan Husên bo kurê wî Mîrê Mîrgeha Behdînan Qubad Begî hinartîne. (Daneyek ji vê destnvîsê di nav pertûkxaneya dr. Yusuf Baluken, mamostayê Zankoya Yozgat Bozokê li Turkiya hatiye parastin).

2. Pirtûk

a. Bi Zimanê Kurdî

Amêdî, S. (1980). *Hozanvanêt Kurd*. (Çapa Yekem). Bexda: Çapxaney Korî Zanyarî Iraq.

Bateyî, M. (1982). *Mewlûd*. (Çapa Yekem). Bexda: Çapxaneya Semîramîs.

Bedlîsî, Ş. (2007). *Şerefnameya Şerefxanê Bedlîsî*. Tercuma Mela Mehmûdê Bazîdî 1797- 1867. Tiwêjandin: Seyîd Dêreşî. Duhok: Spîrêz.

Doskî, T. (2018). *Şerha Dîwana Melayê Cizîrî*. Soran: Komelgeha Ferhengî ya Ehmedê Xanî .

Doskî, T. (2019). *Baxê Îrem Geştek di Nav Gulzara Şi'ra Kurmancî da*. (Çapa Êkê). Zaxo: Senterê Zaxo bo Vekolînên Kurdî. Zankoya Zaxo.

Doskî, T. & Şemrexî, H. (2011). Parçeyek ji Dîwana Laxerî (Mela Omerê Tînîsî yê Muksî). (Çapa Êkê). Duhok: Spîrêz.

Qeredaxî, M. (1998). *Bûjandnewey Mêjûy Zanayanî Kurd Le Rêgey Destxetekanyanewe*. Bergî Yekem. Bexda.

Qeredaxî, M. (1999). *Bûjandnewey Mêjûy Zanayanî Kurd Le Rêgey Destxetekanyanewe*. Bergî Duwem. Bexda.

Qeredaxî, M. (2000). *Bûjandnewey Mêjûy Zanayanî Kurd Le Rêgey Destxetekanyanewe*. Bergî Sêyem. Bexda.

Qeredaxî, M. (2020). Gencîneya Behdînan ji Destnvîsên Zana û Mîr û Hozanvanan li Sedê 9-15 k./ 15-20 z. Duhok: Projeyê Bender.

Rêkanî, H. (2019). *Eşîretên Behdînan 1514-1919.* Duhok: Senterê Beşîkçî bo Vekolînên Mirovayetî, Zankoya Duhok.

Sêrtî H. (1192 k./1778 z.). *Keşkol.*

b. Bi Zimanê Erebî

Amêdî, K. (2000). *Îmaret Badînan 1700-1842 Dirase Siyasîye İctimaîye Seqafîye*. Moesese Mukrîyanî li't-Tiba'e we al-neşir. Erbîl.

Duskî, E. (2007). *El-Mulla Xelîl es-Sîrtî we Minhac fî isbat al-Eqayid el-islamîye min Xilal Menzume (Nehcul En'am)*. Duhok: Spîrêz.

Kitanî, M. (2010). *El-Mesacid we el-Medaris we el-Ulema we el-Mextutat fî Îmaret Badînan*. El-Madîye: Duhok.

Qeredaxî, M. (2014). *Kunûz el-Kurd fî Xezayin dar el-Mextutat el-Iraqîye*. C. 2. Erbîl.

Reof, I. (2009). *Es-Sultan Husîn Welî Amîr Behdînan 940-981 h./1533 - 1573 m*. Hewlêr.

——— (2011). *El-Mu'cem et-Tarîxî Îmaret Behdînan*. Metbe'e el-Hac Haşim. Erbîl.

c. Bi Zimanê Tirkî

Çelebi, E. (2000). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. (Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman.) IV Kitap. İstanbul.

3. Govar

a. Bi Zimanê Kurdî

Doskî, T. (2016). Mela Muhemmedê Xanî (Şewqî) û Dîwana Wî. *Govara Dîrok*. Hejmar 11.

——— (2018). Keşkola Mela Helîlê Sêrtî û Giringîya Wê bo Dîroka Edebîyata Kurdî. *Govara Dîrok*. Hejmar 19. Havîn.

Gullî, N. (2016). Ji Hozanvanêt Kevnêt Behdînan Mela Remezanê Ebbasî. *Govara Dîrok*. Hejmar 12. Payîz.

Muftî, B. (2013). Hindek Pêzanîn li ser Resûl Zekîyê Sûrçî li Duyiv Destnivîsêt Kitêbxaneya Muftiyêt Akrê. *Govara Dîrok*. Hejmar 2. Payîz.

——— (2015). Mela Ebdullahê Rêkanî yê Mamîsî yê ji Zana û Navdarêt Mîrgeha Behdînan. *Govara Dîrok*. Hejmar 7. Zivistan.

Rêkanî, H. (2018). Rolê Zanayêt Devera (Rêkan) di Jiyana Zanistî û Çandî da li (Hekarî) û (Behdînan) li Çerxê (10-15 k./16-20 z.). *Govara Dîrok*. Hejmar 20. Payîz.

——— (2019). Deng û Basê Mirina Mîrê Mîrgeha Behdînan "Îsmaîl Paşayê Duwê" di Rojnameya Zewra da. *Govara Senterê Beşîkcî*. Hejmar 2. Nîsan.

——— (2020-2021). Pirsyar û Bersiv di Navbera Melayê Cizîrî û Remezanê Cizîrî da. *Govara Rûgeh*. Hejmar 12. Zaxo.

Yûsif, E. (1988). Şî'rên Çend Şaîrekî Kevn di Destnivîsên Medresa Qubehan da. *Govarî Roşinbîrî Nuwê*. Hejmar 119.

b. Bi Zimanê Erebî

Amêdî, T. (2006). Kurdistan û El-Mesîre el-Seqafîye min Medrese (cami'e) Qubehan ila Cami'e el-Silêmanî. *Mucelle*, Duhok. El-Eded 31. Temmûz.

پاشکۆ (1)

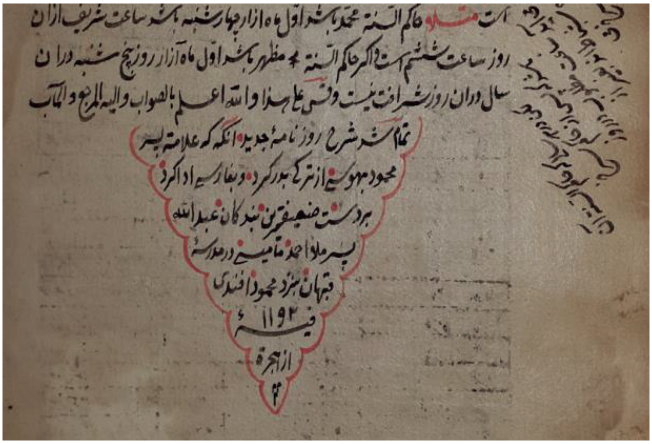

دەستنڤیسا "روزنامە جدید" ژ دەستنڤیسیا مەلا عەبدوڵلاهێ مامیسی یێ رێکانی
1192مش / 1778ز

پاشکۆ (2)

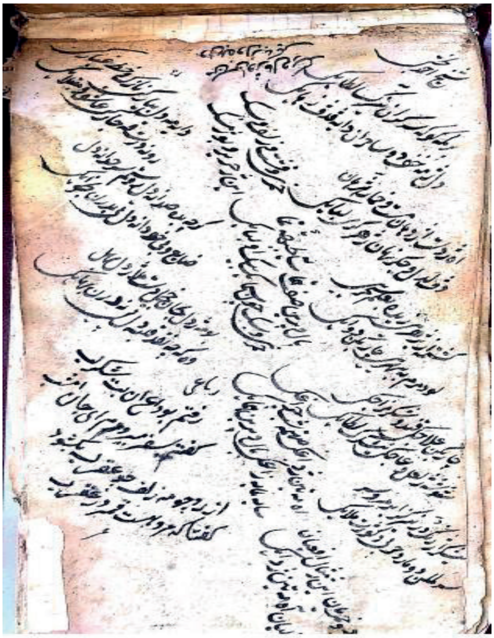

هەلبەستا شێخ ئەحمەدێ بوختی (مەلایێ جزیری) ، ژ کەشکۆلا مەلا خەلیلێ سێرتی
(1192 مش / 1779ز)

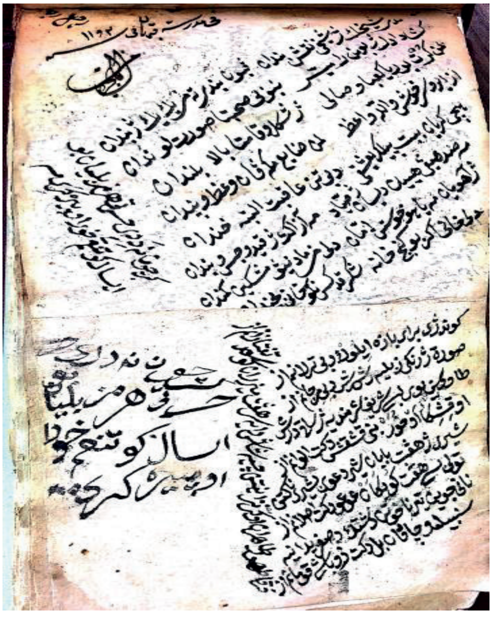

هەلبەستا ئەحمەدێ خانی ، ژ کەشکۆلا مەلا خەلیلێ سێرتی
(1192 مش / 1778ز)

پاشکۆ (3)

پێنجمالکیا (شێخ ئەحمەد / مەلایێ جزیری) ، شعرا ل سەر نافێ شاعر (حسێن) ،

ژ دەستنڤیسا کەشکۆلا (مەحموود) ل قوبەهان
(ژ : ژ گوتارا مامۆستا عبدالرقیب یوسف)

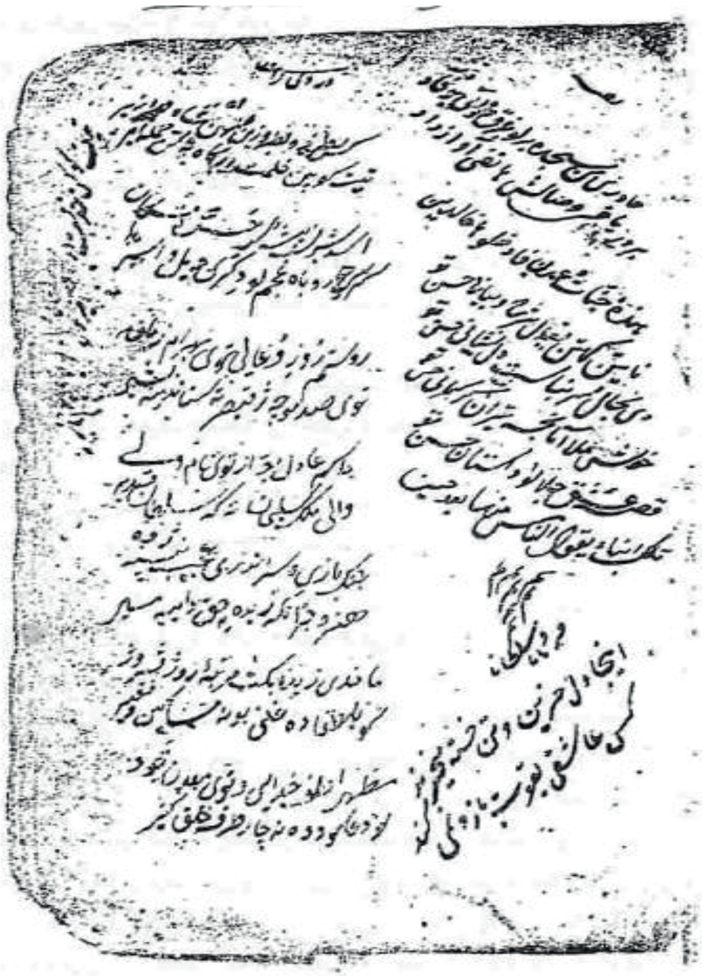

شعرا شاعر (دەردی) ، ژ دەستنڤیسا کەشکۆلا (مەحموود) ل قوبەهان

(ژ : ژ گوتارا مامۆستا عبدالرقیب یوسف)

پاشكۆ (4)

وێنەیێ مەدرەسەیا قوبەهان ، ل بوهارا 1903

(ژ :- مارك سايكس ، دار الاسلام ، 1904).

شوونەوارێ مەدرەسەیا قوبەهان ، 1 / 10 / 2018.

Extended Abstract

The Emirate of Bahdinan (Amadiyah), one of the most famous of the Kurdish emirates, which ruled for nearly 600 years, did many great works in the service of scientific and political life, and was also a source of Kurdish language and literature. Also the works of manuscripts and studies of scholars and students of religious scholars, the most famous scholars in this field is the madrasas in Behdina which served many people for more than 400 years (from the 16th century until 1961). In this analysis, the works and manuscripts of Kurdish literature written by scholars of the Qobahan madrasa is presented to the Kurdish community and the new generation.

In the history of the Emirate of Bahdinan, it is the beginning of the 16th century that the great and interesting steps thave been taken in the Kurdish language and literature.

The period and the historical stage of this research has been determined between the years 1533-1842. The important manuscripts are presented to as a basis that the Qobehan Madrasa was built.

There are many problems and obstacles to the investigation, the search for the manuscripts of the Qobahan School and several other scientific centers (School and mosques) of the cities are not available or only the names of the manuscripts have been defined, or authentic data that can be found for their subjects.

This review is a brief historical summary of the Bahdinan palace, then a brief reference is made to the Behdinan palace (Amadiyah) as well as some aspects of the history of the Qobahan School are described, and a description and some examples of those literary works and manuscripts have been given. They have been enrolled in an international school introducing them and considering some parts of those literary moments.

It is also worth noting that in the analysis, the works written in Kurdish (literature, poetry) and their period according to the period of the analysis have been determined, but for example we have translated a section or a short part of it, because the analysis was very difficult for the manuscript sections. Given. Also, in the last section, some examples of the manuscripts of scholars and scholars and students in the school of Qobahan are given as a background.